

I 3 - ॐ १५५१४

ASHA ARCHIVES 3513

ASHA ARCHIVES

कुं. सि.
९

श्रीगङ्गापातये ॥ ॥ मत्तमत्तंगजवदनं सादितविष्णावलीसदनं ॥ गौरीहर
योस्तोकंस्तोकं पालितलोकं ददाते वे ॥ १ ॥ कल्याणिवाणि निजपाणि सरोजयुग्मं
संयोज्यं देविकरवाणि तव प्रणामं मत्तुं मंडलतलसद्रसनांगरांते नित्याय नित्यमिदं
मस्तुरसानुसिक्तं ॥ २ ॥ संतानकल्पतरुं मंडितायो कुंडो ह्रस्वसज्ज्वलनकांचनवेदिका
यां ॥ सीतारघूदरकराकलितैकपाणिर्वैवाहो मसमये दिशतां शुभानि ॥ ३ ॥ कुं
डमंडपसंसिद्धेर्विवृतिं लिखितोक्तिषु ॥ प्राचीनवाक्यसंदर्भसंदर्भयुतुमारभे ॥ ४ ॥

शिवः
९

दीक्षित २ लंकत २

शुद्धजगति शिष्टाः ग्रंथारंभे स्वेष्टदेवतानमस्कारादिरूपं मंगलमाचरंति तस्मान्मा
ध्यादित्थीयौ विठ्ठलशुभमः कुंडसिद्धिं विकीर्षुस्वेष्टदेवतास्मरणमाशीरूपं मंगलमा
चरंति शार्दूलविक्रीडितेनारु ॥ ॥ गार्हपत्यमनेकभानुजठरे राजकलाधारिणी प्रो
दं चक्रफरीयुगंदरदलतयभेराहारावली ॥ स्वर्णतुङ्गगिरिद्वयाधरवरीदीनाकलिन्य
त्तजापश्राप्यमिदं शिवमिति वदनं स्मेरः शिवः पातुर्वै ॥ १ ॥ गार्हपत्यमिति स्मे
रः सहासः शिवः वः युष्मान् पातुरक्षतु ॥ किं विशिष्टः शिवांगौरीमिति वदनं हे गौरि
दमाश्रयं कोतुकं पश्य अवलोकय आश्रयमेव वारयति अनेकभानुजठरे अनेक

कुं. सि.

२

य्योदरेगाटं निविडं धान्तं मंधकारं प्रशेते तन्मिधेरा गौरी भक्तकस्थरत्न ख वितस्व
 र्गो मुकुटं तव तिनी लाल कवर्णानं । अन्ध्र ॥ राजा कलाधारिणी विलसत्पूरा विन्दे
 योदं वक्ष फरी युगां अतिवपलमसी द्ययं सत द्याजे न गौरी मुखचंदस्थवञ्चल यु
 गलततयनवर्णनं ॥ अन्ध्र ॥ दरदलमभेईषद्विकसितकमले अनुहासवलिं ॥ ल
 द्यवज्रखंडपंक्तिः ॥ सत द्याजे न गो यो ईषद्रास्यवदनांतवर्ति दंतपंक्तिवर्णनं । स्व
 र्गोतुंगगिरिद्वयाधरवरीदीना कलितं दामजा ॥ कनकात्पुत्रमेरुपर्वतद्वयाधोगामि
 नी कृशायमुनेत्येतच्छलेन गौरी पुथुतुङ्गकुञ्जमुगलततदाधरवारिरोमावलीधरणं

शिवः

२

नितरामतिशयेन २

नां अथाश्रुतेर्थे विचार्यमान संवद्रादाश्चर्यमिति ॥ १ ॥ ॥ अथस्वारव्यापूव
 कं ग्रंथनाम उपजातिद्वंद्वसां प्रतिजानीते ॥ ॥ अथान्त्रिगोत्रे नितरां पवित्रे पवित्र
 कर्माजनिबूबशर्माः ॥ तस्सनुना विठ्ठलदीक्षितेन विरच्यते मंडपकुराडसिद्धिः ॥
 २ ॥ ॥ स्पष्टोर्थः ॥ २ ॥ अथकुंडमंडपादिविवक्षुस्तावद्रस्तावदियरिमाणां विष
 रीताख्यानिकपुत्रपुत्रा माह ॥ ॥ कृतोद्भवोऽहोः समभूगतस्य कर्तुः शरांशः प्रप
 दोद्धितस्य ॥ योवासहस्रोऽपि शक्रोऽपि स्यादकुलंतत्तेदिभांशकाये ॥ ३ ॥ अ
 वोयूकाचलिष्ठाच वाताग्रं चैव मादयः ॥ कृतमुष्टिकरोरतिरतिरतिरु

सं.मि.

三

कनिष्ठिकाः॥ ४॥ ॥ कृतोर्द्धवा होरिति ॥ यव इति ॥ कृतावृद्धौ वा द्रुयेन तथा समभु
विसमवा दया स्थित स्पवा प्रपदं पादागुंतेन भुवमालं व्योच्युत स्पकर्तुर्यजमान
स्पयः पंचमांशः सहस्रः ॥ तस्य योजिनां शकश्चतुर्विंशं शस्तदंगुलं तत्तदिमांश
कास्तस्य तस्य अंगुलादयेर्ये इमांशकाश्चष्टमांशास्तेष्वयूकालिक्षावालाग्रस्वमाद
यो रथरेणुप्रभृतयो भवन्ति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ अंगुलस्याष्टमांशो यवो यत्र स्या
ष्टमांशो यूका ॥ तस्याष्टमांशो लिखा तस्याष्टमांशो वालाग्रं तदष्टमांशो रथरे

रामः

एतदष्टमांशोऽस्य सरेणुस्तदष्टमांशोपरमाणुरिति ॥ कृतमुष्टिर्यजमानस्य
 स्रः सरतिः स एकविंशत्यंगुलात्मकः सरतिः अग्रकनिष्ठकमुक्तकनिष्ठः ॥ अ
 रतिः समार्द्धद्वाविंशत्यंगुलात्मकोरुस्तस्य ॥ अरतिरुस्तयोः प्रायश्चभेदस
 नेति व्याख्या ॥ यत्कात्यायनः ॥ यजमानेनोर्द्ध्वं वा कृताप्रपदोद्धितेन समस्थि
 तेन वेति ॥ तथा च सरतिः पुरुषो दशपादो द्वादशांगुलं पदमिति ॥ तथा वि
 शतिशतांगुलः पुरुष इति ॥ अत्र समस्थितेन प्रपदोद्धितेन भवत्ययं कात्या

信可

कु. सि.

४

यनोक्तः ॥ श्रोत्रे विकल्पः ॥ यतः सूत्रस्य साक्षाच्छ्रुतिमूलकत्वं ॥ श्रुतिद्वैधं तु यत्र स्यात्
तत्र धर्मावुभौ स्मृताविति समस्थितेन प्रपदोद्धृतेनेत्येष्टिको विकल्पः ॥ अथ यंत्रं
त्रादिषु आचार्यहस्तस्य कनिष्ठिकाद्यैश्चतुर्भिरांगुलिभिर्महर्षे ॥ मध्यांगुले म
ध्यमपर्वभागेति र्यग्विसर्पद्विरियंतु मेयेत्यत्र आचार्यमानमुपदिष्टं तत्रापि आ
चार्या आचिनोति अर्थात्कर्मफलरूपाणि तया स्ववाक्यवत्तात्तुत्यतिवत्तात् ॥
दानवाचनात्वारंभरावरवरावृतप्रमाणेषु यजमानं प्रतीयदितिकात्यामतव

शिवः

४

वनाच्च ॥ आचार्यो यजमान एव ॥ अथ स्मार्तैस्मिन्कर्मणि कथं श्रोतवाक्यावस
रइति नाशंकं ॥ यथा श्रोतेष्वग्निहोत्रादौ सद्योपवीतिना भाव्यं सदा वदुः शिखेन
चेत्याद्यविद्धं स्मार्तमंगीक्रियते तद्वत्स्मार्तैष्वग्निहोत्रादौ श्रोतंग्राह्यमेवेति ॥
आदित्यपुराणे ॥ ज्ञात्वांतरगते भानो यत्संक्षमं दृश्यते रजः ॥ प्रथमं तत्प्रमाणा
नां त्रसरेणुं प्रवक्षते ॥ त्रसरेणुस्तु विज्ञेयो ह्येषुः परमाणावः ॥ त्रसरेणुस्तु
ते ह्यष्टौ रथरेणुस्तु सः स्मृतः ॥ रथरेणुस्तु ते ह्यष्टौ बालाग्नं स स्मृतं बुधैः ॥

कुं. सि.

५

वालाग्राणपष्टलिरव्याचयूकालिरव्याष्टकं स्मृतं। अष्टौयूकाय वंप्रादुरंगुलं
तुयवाष्टकं॥ तत्रैव॥ रतिस्त्वंगुलपद्मं शिविज्ञेयं स्वेकविंशति॥
अरतिरकतिष्ठः सषोडशांशवियुक्तरः॥ अरतिरेव हस्तः श्रुतावभिहि
तः॥ अरतिं प्रकृत्य चतुर्विंशत्पंगुलिभिर्मिमीते इति॥ अन्यदंगुलादिमानय
तत्तत्कार्येषु दृष्टव्यं॥ ४॥ ॥ अथ कुंडमंडपोपयोगीषावीसाधनं विव
क्षस्तदुपयोगिनीमिति कर्तव्यतां स्वगृह्यारु॥ ॥ ज्ञात्वा पूर्वधरि त्रिंशदंशं

शिवः

५

रुनखननसंज्ञावनैः संविशेध्वपश्चात्कृत्वा समानं मुकुरजठरवत्स्वस्ति
वाचं द्विजैर्द्वैः॥ वाराहं कूर्मं शेषौ क्षितिमपि कुसुमाक्षैः समागृह्य श्रुद्धे वा
रेति ध्यां च कुर्यात्सुरपतिकुम्भः साधनं मंडपार्थं॥ ५॥ ॥ ज्ञात्वेति॥ पूर्व
पथमतो धरि त्रीं ज्ञात्वा इयं भूर्ममकुंडादिकर्तुं योग्यानुयोग्येति विचार्य त
तो दहनखननसंज्ञावनादिभिः स्मृत्युक्तैश्च शोधनोपायैः संशोध्य ततो गुणि
जनेन बुध्या वा मुकुरजठरवत् आदर्शोदरवत् समांकृत्वा द्विजैर्द्वैर्वा हस्तौ

कुं. सि.
६

द्वैः कृत्वा पुष्पाहं वाचयित्वा कूर्मशोषो धरित्री अपिश्रद्धाद्वारहं पुष्पादि
मिः समाराध्या पूजयित्वा श्रुद्धे दितेति थोचकारात् न गे मंडपाथं सुरपतिक कुभः
पाश्याः साधनं कुत्स्यादिति व्याख्या ॥ ॥ यच्छ्रद्धा तिलके ॥ तक्षत्रा शिवारा
णामनुकूलेशु भेहनि ॥ ततो भूमितले श्रुद्धे तुषांगारविवर्जिते ॥ पुष्पाहं वाच
यित्वा तु मण्डपं रचये शुभमिति ॥ ॥ भूषणं चरात्रे ॥ तत्र भूमिपरिक्षेत वा
स्तुज्ञानविशारदः ॥ स्युर्दिना च सशल्या च वल्मीकारोहिनी तथा ॥ दूरतः परि

शिवः
६

वर्ज्या भूः कर्तुरायुर्दना परा ॥ ईशकोरात्पवासा च कर्तुः श्रीदास्तु निश्चयम् ॥ पूर्वतः
वाट्टिकरावरदा तत्र रत्नदा ॥ शोधकाष्टात्पवा भूमिधना युर्गृह्णा शिनी ॥ ब्राह्मणी
धृतगंधा स्यात्क्षत्रियारसगंधकृत् ॥ क्षारगंधा भवेद्द्वैश्या श्रुद्धा विद्धं धिनी क्षिति ॥ ब्रा
ह्मणी भूः कुशोपता क्षत्रिया शरसंकुला ॥ कुशकाशकुलवैश्या श्रुद्धा सर्वतृणा
कुला ॥ ॥ अथ निषिद्धानि ॥ सिता पीता तथा रक्ता रुक्मवर्णा समन्विता ॥ स्थिरो
दका दृढा स्निग्धा भूमिः सर्वसुखा वहा ॥ शीतस्पर्श उक्षकाले वह्निस्पर्शो हिमा
गमे ॥ वर्षा सुवोभयस्पर्शो सा शुभा परिकीर्तिता ॥ ॥ हयग्रीवयंत्रे वि ॥ सुन्द

कुं. सि.

रीरां रतिर्यत्र पुरुषैः सह सत्तमः ॥ काश्मीरचंदनामोदकर्पूरागरुगंधिनी ॥ कम-
लोत्पलगंधावजातीचंपकगंधिनी ॥ पाटलामध्विकागंधानागकेशरगंधिनी ॥ दधि-
क्षीराज्यगंधावमदिरासवगंधिनी ॥ सुगंधिवीहिगंधावशुभगंधयुतायव ॥ सर्वेषा-
मेव वर्णानां भूमिः साधारणी मता ॥ कुसुमप्रकरद्वयस्यानम्लानिमृच्छति ॥ न निर्वर्ति-
तथा दीपस्तोयं शीघ्रं न नीर्यति ॥ मधुरा च कषाया च आम्ला च कटुका यथा ॥ कुक्षौ-
शरैस्तथा काशे दुर्वाभिर्याच संभृतेति प्रयोगसारे ॥ वितस्तिमात्रविस्तारनिर्माय

रामः

विवरं भुवि ॥ निक्षिपेतामृदस्तस्मिन् सुशिक्षा सुशोभनं ॥ समासु मध्यमं विंशत-
मूनास्तत्तममुच्यते ॥ परिक्ष्येवं प्रयत्ने तत्पक्ता भूमिं कनीयसी ॥ अक्षरतुषकेशा-
दिहीनं कृद्रातुभूतलं ॥ वासिष्ठ्यं ॥ खन्यमाने यदा कुंडे पाषाणः प्राप्यते यदि ॥
तदा पृथक् वेवास्थिकेशांगारैर्द्रुतक्षयः ॥ भस्मना च भयं प्रोक्तं तुषैः प्रोक्तादरिद्र-
तेति ॥ शल्यज्ञानं महाकपिलपंचरात्रे ॥ प्रासाधारं भकाले च गृह्यते च विशेषतः ॥
शल्योद्धारस्तु कर्तव्यो यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥ प्रासाधारं भकाले च यदंगं स्य ज्ञातेषु

कुं. सि.

८

मानु॥ वास्तुदेहेदृष्टं तत्र शाल्यं विंशतिश्चक्षणाः॥ कडूयतिशिरःपुंसिशिरःशाल्यं
सतुदरेत॥ शाल्यं तत्रास्थिविज्ञेयं खन्यमानेकरत्रये॥ अग्निदारुश्चरगोधनहा
निश्चजायते॥ यत्नेनोत्पादयेच्छाल्यं यदीच्छेच्छुभमात्मनः॥ वाद्रुकं दूयमानेतुमि
दिशो ह्येव हृष्टं खलं॥ रुस्तद्वयेन संतिष्ठेच्छत्रक्षणांगदितंतव॥ स्वामिनो मरणां विं
शतिदेशगमनंतथा॥ उरुकं दूयमानेतुकांश्च शाल्यं विनिर्दिशेत्॥ रुस्तेनैकेन
संतिष्ठेच्छत्रक्षणांगदितंतव॥ असती च भवेद्धार्या यशो हानिश्च जायते॥ रुस्तेकं

रामः

८

दूयमानेतुकं कालं च विनिर्दिशेत्॥ त्रिरुस्तेन च संतिष्ठेत्खन्यमाने च नान्यथा
अग्निदारुश्चरगोश्च स शाल्यं मरणां भवेत्॥ पृष्ठं कं दूयमानेतुवाद्रुकं विनिर्दि
शेत्॥ सार्द्ररुस्तेन संपृष्टेन त्रिकार्या विचारणा॥ स्वामिना शो भवेत्तत्र भार्या
वा जायते असती॥ पादौ कं दूयमानेतु रुस्त शाल्यं विनिर्दिशेत्॥ सार्द्ररुस्तेन सं
तिष्ठेच्छत्रक्षणांगदितंतव॥ गोनाशो राजदंडश्च स स्पृहानिश्च जायते॥ कुक्षौ
कं दूयमानेतु पाषाणां तत्र निर्दिशेत्॥ रुस्तद्वितयमानेतु लक्षणां कथितंतव॥

कुं. सि.

२

मुजंगदंसस्तत्रस्या तस्माच्छूलं समुद्धरेत् ॥ जानूकंदूयमानेतु भस्मंतत्र विनिर्दि
शेत् ॥ रुस्तद्वयेन संतिष्ठेद्वक्षरांगदितंतव ॥ अग्निदाहो मनस्तापः केशदुःख
भयानिव ॥ करोत्येव विधं कर्मा तस्माद्देवात्ममुद्धरेत् ॥ गोशृंगः पीतमंडूकः शंखः
श्रुतिश्च कक्षपः ॥ जम्बूकश्च प्रशस्ताः सूर्याश्चान्यारत्नजातयः ॥ अंगारं वै तु घंके
शमस्थिश्चात्यं विचारयेत् ॥ इति वास्तुदेहज्ञानसोमशंभौ ॥ जानुनीकूप्यं रासकं
दिशि वा तदुताशयोः ॥ येन्यापादपुपैरेतौ शिरोस्पृक्षदये अतिरिति ॥ इदमा

शिवः

२

भीष्टभूमौ नवकोष्ठवकुं विधाय द्रष्टव्यं भूमिशोधने ॥ अन्येपि दाहादयः संस्का
राः स्मृत्युक्ता अनुसंधेयाः विस्तारभयान्नात्र लिख्यंते ॥ रुयशीर्षयंत्रात्रे ॥ भूमिं
तोयसमाकृत्वा दर्पणोदरसंनिभामिति ॥ तत्प्रकारस्तु अस्पृश्येषु पुत्रकृतः ॥ सु
काष्ठपट्टी चतुरंगुलैश्च रुस्तायतामकुलविस्तृतां च ॥ कृत्वांतरां कालघुलं च
कोशतस्ततः पूरय समुदाकुं ॥ मत्स्यपुराणे ॥ वाराहं कूर्मं शेषीं च क्षितिर्वै वि
धानतः ॥ पूजयेद्वास्तु कार्येषु विधिना साधकोत्तम इति ॥ ५ ॥ ॥ अथ शंकुस

का २

कुं. सी.

१०

मत्तसाधनं स्थूलप्राचीपुनीचीसाधनं च उच्यते विपरीताख्यानकीभ्यामाह ॥
नृपाङ्गुलैः संमितकर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तवरं विलिख्य ॥ एवं गुलेशं कुम्भमु-
ष्ममध्ये निवेशयेत्वा क्षिमितांगुलीभिः ॥ ६ ॥ चतसृभिश्चैव मृज्जुतमाभिः
संस्पृष्टशीर्षे तु समे सिकाभिः ॥ तच्छुं कुम्भाय त्रविशोदयेयाद्दृते क्रमात्तो वरु-
णोन्दुकाद्ये ॥ ७ ॥ नृपांगुलैरिति ॥ चतसृभिरिति ॥ नृपांगुलैः षोडशांगुलैः
परिमितेन कर्कटेन सूत्रेण वा वृत्तवरं मनोरमं विलिख्य तन्मध्ये द्वादशांगु-

रामः

१०

शं ३

लं शं कुं दृढं सूक्ष्माग्रं स्थापयेत् प्राचीदृशं विंशत्यङ्गुलमिताभिः चतसृभिः समा-
भिः संस्पृष्टमृज्जुभिः शलाकाभिः कल्पितवतुर्दिग्गतवृत्तरेखास्थाभिः संस्पृ-
ष्टमस्तके ॥ एवं शंकुसमाधयित्वा तादृशस्य कोः छायापूर्वाह्नियत्रयस्मि-
न्यदेशे वृत्ते प्रतिविशति ॥ यत्र वा पराद्देवतादहिरयेयात्तत्र विहृत्योः क्रमात्पु-
नीचीप्राच्यौ भवतः ॥ इति व्याख्या ॥ तत्र दोः कोट्योर्नामभेदो न स्वरूपभेद इति ॥
दोः कोटिर्वयोर्योगपदं कर्ण इति शंकुतलाद्दृत्तरेखायावन्तीयमानसूत्रं को-

कु.सि.

११

टि: १६ ॥ शंकुमुजः १२ सतकृतोर्ध्वगपदंकारः २० वृत्तपरिधिस्पृष्टदिगंताहं
कंगं यावन्तीयमाना शतस्रः शलाकाः कर्णा भवन्ति ॥ शुल्के ॥ समेशंकुं निखा
यशंकुसंमितयारज्ज्वामंडलं परिलिख्य यत्र रेखयोः शोकग्रच्छाया निपतति त
त्र शंकुं निरुंत्य सा प्राचीति ॥ अत्र शंकुसंमितयेत्युपलक्षणं ॥ तेन अधिक्यापि
रज्ज्वा वृत्तं कार्यं ॥ अन्यथा यत्राक्षभाषडंगुला तत्र धनुसंक्रांतौ द्वा शंगुलशंकौ
छाया प्रवेशस्तादृशो वृत्तेन स्यादेव तस्मादस्माभिः षोडशंगुलं सूत्रेण वृत्तका

शिवः
११

रितं यथा वृत्ते कृते लाघवं चरुकेनेव वृत्तेन शंकुसमत्वसाधनं दिक्साधनं च सि
ध्य ॥ अतस्व रामवाजपेयी ॥ शंकुमानाधिको व्यासदत्तवृत्ते विशेषत इति ॥
स्वं स्थूलप्राची साधनं कृत्वा सूक्ष्ममपिशालित्वाह ॥ ॥ कर्के कीटे गोमृगेयू
कया साक्षाभ्यां चाल्पसिंहकुं भत्रिके पि ॥ यावैकाहं भानुमात्या तितस्यां चाल्प
हं देवार्मुके चालनं ॥ ४ ॥ रज्जुं द्विष्ट्वा मध्यविहंस पाशां प्राची शंकौ पश्चिमे
वापि दत्वात् ॥ कर्षेद्दीमान्दक्षिणोत्तरे च तच्चिह्नं स्यादक्षिणा चोत्तरादिक ॥ ५ ॥

कुं. सि.
१२

कर्कशति ॥ सा पूर्वसाधिता प्राची कर्कसंक्रातौ कीटेष्टश्चिकसंक्रातौ गोमृगेष्टम
करसंक्रातौ एकयायूकयाचाल्पासूर्यस्यायनवशात् । उत्तरायने उत्तरतः द
क्षिणायने दक्षिणतः ॥ एवं सिंहकुंभत्रिके सिंहकन्यातुलासंक्रातौ कुंभमीनमे
षसंक्रातौ च द्वाभ्यां यूकाचालनीयाः अयनवशाद्द्वंद्वकार्मुके मिथुनधनुसंक्रातौ
चालनेनार्त्तिरिति व्याख्या ॥ अत्र वृत्तेभः सुसमीकृतक्षितिगते केंद्रे स्थंशंकोः क
माद्भाग्यत्रविशतयेति वततस्तत्रापरं द्यौर्दिशौ । तत्कालापमजीवयोस्तु विव

शिवः
१२

राद्भाकर्णमिहतालव्यज्ज्यतामितांगुलेरयनदिशैपेन्द्रीस्युदावालिता इति ॥ सिद्धां
तशिरोमणिमार्गेणोतिकर्तव्यताविधायदृष्टव्यमिति ॥ एवं प्राचीसाधनं कृत्वा यो
त्तरदक्षिणयोः साकुंडमंडपादेर्यावाविस्तारस्तद्विगुणां कृतमध्यांकां उभयो
तयाः पञ्चवती रज्जुश्च व्यासांते प्राचीप्रतीच्योर्दत्तशंकोर्विन्ध्यसेतुः ॥ ततो मध्या
के धृत्वारज्जुदक्षिणे उत्तरे वा कर्षेद्विद्वान्कषंके दक्षिणा उत्तरावस्यदिति
व्याख्या ॥ अत्र स्पष्टेव युक्तिरिति ॥ अथ रात्रौ दिक्साधनं वसंतमातिन्याह ॥ २ ॥

कु. सि.

१३

निशिवाश्रवणोदयेदिगेन्दीगुरुभस्पोदयेथवह्निभस्म ॥ सुरवाद्धि किवायुभांत
रालेप्यमुतःसाधयपूर्ववन्नयाम्पां ॥ १० ॥ ॥ निशीति ॥ अथवारत्रोश्रवणोद
येप्राची ॥ अथवापुष्पस्पोदयेप्राची ॥ अथवाकृत्तिकोदयेप्राची ॥ अथवासुर
गांवर्द्धकीसुरवाद्धि कीत्वष्टा ॥ वायुस्तयोर्भेवित्रास्वात्योतयोरंतरालं प्राची ॥ अमु
तःप्राचीतःपूर्ववत्पूर्वोक्तेनयथायाम्पां दक्षिणादिशांसाधयेदिति व्याख्या ॥ शु
त्वे ॥ कृत्तिकश्रवणःपुष्पश्चित्रास्वात्योर्दंतरं ॥ सतत्याद्यादिशोरूपंयुगमा

शिवः

१३

त्रोदितेपुरइति ॥ १० ॥ ॥ अथचित्रास्वात्योर्मध्येप्राचीत्युक्तं तन्मध्यस्यदुर्ज्ञेयत्वा
त्तद्व्याप्तुष्टुवामारु ॥ वित्राविध्वैकयास्वातीमन्ययापित्राताकया ॥ तीर्थकस्था
तरविहेतुद्धिमुलेन्यास्फुरेन्दुदिक ॥ ११ ॥ ॥ वित्रामिति ॥ एकयारज्वाशला
कयावावित्रांविध्वाअन्ययातादृशेवशलाकयास्वातिविध्वातयोःशलाकयो रू
पाग्रंदक्षिणोत्तरांमध्याङ्कांततीयांशलाकांशमतयादद्यात् ॥ प्रथमद्वितयोःश
लाकयोर्मूलेएकीकृत्यतृतीयमध्यांकात् ॥ उभयसंघातंयावन्नतृतीशलाकां
घातेरज्जुप्रोतलंवकद्वयवतिंपूर्वापरायतीदद्यात् ॥ यत्रलंवकोभूम्यापतितौ

दिनमानदलेसप्रांगुलद्वयाग्रतोहियत। शङ्कुमूलेनीयमानंसूत्रंस्यादत्ररादिशा॥१२॥२

कुं.सि.
१४

तत्रांकयोःपूर्वापरसूत्रदानात्स्यष्टाश्रीवीत्यत्रस्यष्टायुक्तिचेति व्याख्या॥११॥ ॥
अथप्रकारंतरेणालक्षुपायेनोदीचीसाधनमाह॥ २ ॥ **दिनमानदल** इति॥ तिथिप
त्राङ्गणिताद्यादिनमानमेतावदितिज्ञात्वाततोद्यटिकादिनाज्ञातेदिनमानार्द्धमध्या
ह्नसप्रांगुलशंकोयत्रक्षयाग्रंलग्नितस्मात्शङ्कुमूलंयावन्नीयमानंसूत्रदक्षिणो
त्तरसूत्रमिति॥ अथवासप्रांगुलशंकोर्गणितागतमध्याह्निकक्षयातुल्यातस्यैव
क्षयायदास्यात्तदाग्राङ्कुमूलेनीयमानंसूत्रदक्षिणोत्तर इति॥ अत्रयुक्तितस्मि

शिवः
१४

नसमयेदक्षिणोत्तरवृत्तेभवतीति॥ ततःपूर्ववत्पूर्वापरेसाध्ये॥ एवंदिकसा
धनंविधायमंडपस्यचतुर्कोणत्वाच्चतुर्कोणांसाधनंविपरीतारख्यानक्याह॥ ॥
दिगंतशङ्कुद्वयगंधिपाशंविस्तारतुल्यंतुगुणंदलांके॥ कोणोपकर्षेदितिवेदिको
णोर्ध्वेवंचतुर्कोणमतीवसाधु॥१३॥ ॥ **दिगंतमिति**॥ दिगंतयोःपूर्वदक्षिणा
योःअपरोत्तरयोरुत्तरयोःशङ्कुद्वयगंधौपाशौयस्यतंविस्तारेणतुल्यंगुणंसू
त्रंअर्द्धविह्वेष्टत्वाकोणोऽपकर्षेत्॥ एवंचतुर्ष्वपि कोणेषुइति कृतेसाधुचतुर

दक्षिणापरयोः२ रीतः२

कुं. सि.
१५

संस्थादिति ॥ १३ ॥ ॥ अथ मंडपे विशेषशालित्याह ॥ ॥ उवां भूमिं मंडपस्य
प्रकुर्याद्रुस्तोन्मानामर्द्धरुस्तोन्मितांवा ॥ मध्ये भूमिं मण्डपे तोमितां च तत्का कुर्या
न्मण्डपे चेद्वितीयः ॥ १४ ॥ ॥ उवा मिति ॥ मंडपस्य भूमिरुस्ता ह्ययामर्द्धरुस्ता
ह्ययोवा कुर्यात् ॥ चेद्वितीयो मंडपः कार्यो भवति तदा मंडपप्रमाणपरिमितां
भूमिं मध्ये तत्का द्वितीयमंडपं कुर्यादिति व्याख्या ॥ ॥ सिद्धांतशेषः ॥ स्थलाद
कंगुलो ह्ययं मंडपांतरमीरितं ॥ ॥ कपिलपंचरात्रे ॥ मंडपं प्रकृत्योक्तं ॥ अथ

शिवः
१५

योरुत्तमानं स्यात्सुसमं वसुशोभनं ॥ तेन विकल्पो ज्ञेयः ॥ ॥ वास्तुशास्त्रे ॥ मंडपांत
रमुत्तमं कर्तव्यं मण्डपांतरमिति ॥ १४ ॥ ॥ अथ मंडपप्रमाणं वसंततिलकयारु ॥ ॥
दशसूर्यकरोमितो धर्मः स्याद्विनशक्रप्रमितैः करैस्तु मध्यः ॥ धृतिभूषकरोमितो
वरीयानूनखरुस्तोऽप्यथ मंडपतुलायां ॥ १५ ॥ ॥ अथेति ॥ दशरुस्तदा दशरुस्तो मंड
पो धर्मः स्यात् ॥ इतः सूर्यशक्रश्चतुर्दशः द्वादशवतुर्दशरुस्तो मध्यः ॥ धृतिरष्टाद
शः नृपः षोडशः षोडशाष्टादशरुस्तो उत्तमः ॥ तुलापुरुषयानेतुविंशतिरुस्तोऽप्युत्त
मः ॥ मंडपेऽप्यायामविस्तारो तुल्यवेवेति व्याख्या ॥ अत्र विस्तारायामयोरंगुलोदिकं क्षि

कुं. सि.

१६

प्राप्तत्वावृषाय सिद्धार्थयतितव्यं ॥ उक्तं च विष्णु कर्मणा ॥ वनिग्धमेष्टुवैशेष्यमंड
पेभोज्यवैशेष्यसु ॥ वृषंतुरंगशालायांगोशालागोकुलेषुवेति ॥ ॥ पंचरात्रे ॥ कनीया
न्दशरुस्तः स्यान्मध्यमो द्वादशो मितः ॥ तथा षोडशमिहस्तैर्मंडपः स्यादिहोत्तमः ॥
तथा ॥ दशद्वादशरुस्तौ च द्विदश्यावततः क्रमात् ॥ ॥ लिंगपुराणे ॥ विंशद्दश
मारोत्तमं डपं कूटमेव वा ॥ तथा द्वादशरुस्तेन कलारुस्तेन वा पुनरिति ॥ न तु द्वाद
शरुस्तेन मंडपस्य कथं मध्यमत्वं चेति ॥ उच्यते ॥ दशरुस्तापेक्षया मध्यमत्वं च तु
द्वादशरुस्तापेक्षया कनिष्ठत्वं ॥ यथा एकस्यैव यजमानस्य कुत्र विद्वौ रात्वं कुत्र वि

शिवः
१६

मुख्यत्वं ॥ तद्दशरुस्तेन मंडपेन वकुंडीयक्षेपं च मेखलायक्षेपं च आचार्याद्युपवेश
नं न संभवति ॥ त्रिरत्नरत्ने कुरुस्तोपरिमितैककुंडैकमेखलायक्षेपे वा दरणीय
ः ॥ ॥ औचित्यात् ॥ अर्थात्परिमाणमिति कात्यायनोक्तेः ॥ उक्तमेष्टुमंडपे दशरुस्तेन कु
ंडनवकपञ्चमेखलादिपक्षस्तसमावेशो न स्यादिति मंडपवृद्धिः कार्यं ॥ यतो मं
त्रमुक्तावल्या ॥ चतुर्विंशतिरुस्तपर्यंतं मंडपवृद्धिः ॥ वास्तुशास्त्रे तु पंचरुस्तमार
भ्यद्वा त्रिंशद्दशपर्यंतं वृद्धिः ॥ कर्मविशेषे उक्ता सा चात्र विस्तरभयान्न लिख्यत
इति ॥ १५ ॥ ॥ अथ द्वादशमानं वेदीमानं वा ख्यानक्याह ॥ ॥ दिगंतराले द्विकरं भ

कुं. सि.

१७

वेदावतुष्टयं वेदगजांगुलैस्ततः ॥ विवर्द्धितं मध्यवरिष्ठयोः स्याद्वेदित्रिभागेन समाक
रोच्चा ॥ १६ ॥ ॥ दिगंतरात इति ॥ दिग्प्रधो दारवतुष्टयं द्दिरुत्तं भवति तद्धारमध्यमो
त्तमयोर्मंडपयोश्चतुरस्रंगुलवृद्धिमत्तममध्यमेमंडपे चतुरंगुलावृद्धिः उत्तमे वाष्टंगु
लावृद्धिः कार्याः वेदीमंडपस्तृतीयं शतमध्यकार्यामंडपेन वकोष्टकते सति मध्यको
ष्टकार्या समाहस्तमात्रमुच्चाकार्या ॥ अन्यत्र इष्टिभिः कार्ये त्येतत्केवलं समत्वं सा
धनायेति व्याख्या ॥ ॥ पंचगवेत्रे ॥ कनिष्ठे द्विकरंदारं चतुरंगुलवृद्धितः ॥ मध्यमोत्तम
योरिति ॥ ॥ क्रियासारे ॥ त्रिभागं मंडपं कृत्वा मध्यभागस्तवेदिका ॥ हस्तमात्रं त

शिवः

१७

दुत्सेधं चतुरस्रं समंततः ॥ ॥ वशिष्ठेऽपि ॥ हस्तोत्तमं च विस्तीर्णमिति ॥ मत्स्यपुराणा
दिषु यद्वेदिमानमन्यथोक्तं तत्कर्मविशेषे ज्ञेयं ॥ सिद्धांतशेखरे तु विशेषः ॥ वेदीचतुर्वि
धा प्रोक्ता चतुरस्रावपश्चिनी २ ॥ श्रीधरी ३ सर्वतोभद्रा ४ दीक्षासुस्थापनादिषु ॥ चतु
रस्रावतुः कोणावेदी सर्वकलत्रदा ॥ तडागादिपुतिष्ठायां पश्चिनी यत्र सन्निभा ॥ राज्ञां
स्यात्सर्वतोभद्रा चतुर्भद्राभिषेकने ॥ विवाहे श्रीधरी वेदी ध्वंशाय स्रसमन्विता ॥ ॥ दर्प
शोदरसंकाशातिमनोन्नतविवर्जितेति ॥ १६ ॥ ॥ अथ तुलापुरुषदाने विशेषः ॥ वि
धरीताम्बानक्याह ॥ ॥ तुलाप्रदाने धर्ममध्ययोः सास्यात्पंचहस्तोत्तमके द्दिरु

अं. १८

स्ता ॥ ईशानभागे गुरुवेदिका पिरुस्तो मितो ह्ययवती त्रिवया ॥ १७ ॥ ॥ तुलाप्रदानं
ति ॥ तुलायुरुषदाने अधममध्यममंडपयोः पंचरुस्ता उत्तममंडपे सप्त रुस्तो मितिबंध
कर्तुमिर्व्यवस्था इति ॥ मंडपस्येशानभागे गुरुवेदी रुस्तायामर्धे चोष्ट्राया त्रिवया भवती
ति व्याख्या ॥ ~~रुद्रकल्पे~~ ॥ मंडपस्य नवांशं रुद्रवेदी भागं स्मृतो बुधैः ॥ तुलायुरुषदाना
दौ मध्यभागे तु वेदिका ॥ शांति के योष्टिके विप्र शिव शिव कोणे प्रशस्यते ॥ मास्ये ॥
पंचरुस्ताथवा वेदी सप्त रुस्ताथवा भवेत् ॥ अत्र मध्यमाधमयोः पंचरुस्ता उत्तमे
सप्त रुस्तेति ॥ ॥ अथ संभनिवेशनभुजंगप्रयातशालिनीभ्यामाह ॥ ॥ समत्रि

शिवः
१८

त्रिभागेषु सूत्रं प्रदद्यादुदग्दक्षिणं वापि पूर्वपरं च ॥ ततस्त्रिंशपूतैर्विकोणेषु द
शात्समसंभकां द्वादशैवेषु रुस्तान् ॥ १८ ॥ वेद्याः कोणे रुस्ति रुस्तोच्चवेदसंभो
द्वाहृदिदित्तसंबुडान् ॥ प्रादक्षिण्यं पंचमांशं तु भूमौ दद्यादेवं षोडशसंभसं
स्थाः ॥ १९ ॥ ॥ समत्रिभिर्भाग इति ॥ समे तृतीये शो तृतीये शो पूर्वपरं दक्षिणे
त्तरं वापि सूत्रं दद्यात् ॥ एवं नवकोष्टात्मको मंडपो भवति ॥ ततस्तृतीयं शांतेषु
सुचतुर्षु वहिः कोणे च समान् भुमान् दृढान् यज्ञीयवृक्षोद्भवान् च रुस्तप्रमा

कुं.सि.

१२

गां द्वादशस्तंभान्दद्याद्धारयेत् ॥ १८ ॥ वेद्याः कोण इति ॥ वेद्याः चतुर्धोरोषु
अष्टहस्तप्रमाणान् चतुस्तंभान्सवृडावृता दृशानेवाग्नेयीदिक्तः प्रादक्षि
ण्यपादध्याद्रोपयेत् ॥ स्तंभयंचमंशंभूमौ निखने देवं कृते षोडशस्तंभस्था
पयेदिति वारव्या ॥ यंचरात्रे ॥ मंडपाद्रोक्षितान्वेदसंख्याचूडान्वितं तथा ॥ स्तं
भान्समंचसंस्थाप्य स्तंभद्वादशकंपुनः ॥ बाह्येषु कृत्वा प्रकारेण तत्र तत्र विभाग
तः ॥ अत्र यद्यपि साधारणो न मंडपाद्रोक्षितानि श्युक्तं ॥ तथापि ॥ षोडश

शिवः

१२

गो ३

स्तमंडपाद्रोक्षितैवेति ज्ञेयं ॥ सर्वत्र मुखस्य षोडशहस्तस्यैव सर्वत्रोक्तत्वात् ॥
आरदातिलके ॥ षोडशस्तंभसंयुक्तं चत्वारस्तेषु मध्यमाः ॥ अष्टहस्तस
मुच्छ्रया इति वेदसंख्या श्रुडान्वितं तथेति वाक्यं चतुर्षु वेदिकोषु स्तंभेषु वृ
डानियमः ॥ अन्येषु द्वादशगेषु कार्णाः वृडावाकार्याः ॥ अन्यत्र ॥ स्तंभोच्छ्र
ये शिलान्यासे सूत्रयोजनकीलके ॥ खनतावदसंस्कारे प्रारंभो वह्निगोचर
इति ॥ ॥ वास्तुशास्त्रे ॥ यंचमंशं न्यसेद्भूमौ सर्वसाधारणो विधिरिति ॥ १९ ॥

कु.सि.

२०

अथ स्तंभोपरिकाष्ठनिवेशनमिन्द्रवज्रयाह ॥ ॥ स्तंभेषु तीर्थगवतिका निधे
याश्चूडा मुकरोश्च धवा वहिस्ताः ॥ पूर्वोपरंदक्षिणासौम्यदिकस्य कोणोत्तर
काष्ठचयं निदध्यात् ॥ २० ॥ ॥ स्तंभेष्टिति ॥ अथ मंजुषु स्तंभेषु वेदीकोण
गेषु वलिकाख्यं काष्ठचतुष्टयं प्रांते स्फुटवन्निधेयं ॥ तत्र पूर्वोपरंदक्षि
णोत्तरं दक्षयं च चूडासु निदध्यात् ॥ तिर्येद्विहितस्य काष्ठवलिकेति संज्ञा ॥ एवं
द्वादशोक्षपिवाह्येषु कर्णेषु वाचूडिकासु वा वलिकाकाष्ठानि निधेयानि ॥ त

शिवः

२०

तो मध्यस्तंभचूडातः पूर्वोपरमेकंदक्षिणोत्तरमेकं कोणौ चैकं काष्ठं समतया
स्थापयेदिति ॥ एवं चतुर्ध्वपि स्तंभेषु द्वादशकाष्ठानि भवन्ति ॥ ततो मध्ये म
ध्ये च काष्ठानि सकर्णानि देयानीति व्याख्या ॥ २० ॥ ॥ अथ मंडपाच्छादनं
स्थोदृतयाह ॥ ॥ मध्यमाग्रशिखरं रवयित्वा दयेदपि कटे मज्जुवंशैः ॥
द्वारवज्जुभिर्हमंडपमेनं स्तंभकानपि सुवस्त्रसमूहैः ॥ २१ ॥ ॥ मध्यमाग्रे
ति ॥ वेदी स्तंभोपरिशिखराकारं रवयित्वा एनं मंडपं द्वारवर्जितं कटे मज्जुवं

कुं.सि.

२९

श्रीश्रद्धादयेतमोऽशस्तंभानसुवस्त्रसमुद्देर्दुक्तादिभिश्चदयेदिति व्याख्या
॥ **क्रियासारे** ॥ नारिकेलदलेर्वापि पध्वनेर्वापि वेणुभिः ॥ आच्छादयामं
उपाः सर्वे द्वारवर्जन्तु सर्वतः ॥ **वास्तुशास्त्रे** ॥ कटैः सद्भिस्तु संच्छाद्या विजया
शाक्तमंडपा इति ॥ **रुयग्रीवपंचरात्रे** ॥ दप्यगोश्रामरे चटैस्तंभानवस्त्रै
विभूषितैरिति ॥ २९ ॥ **अथ तोरणानि वसंततिलक्याह** ॥ **पूर्वादि**
दिक्षु रवयेदपि तोरणानि न्यग्राधं जंतुफलवृक्षराजैः ॥ **अथ जंतुफ**

शिवः

२९

उद्वारे जंतुफल इत्यमरः ९

तपकटिभूरिपद्भिर्वशासभावथ इमान्यथ वैककेन ॥ २२ ॥ **पूर्वादिदि**
क्षिति ॥ पूर्वादिदिक्षु वटोदुंवराश्च पक्षैस्तोरणानि वसेत् ॥ अथ वाश्चत
थोदुंवरपक्षवटैरवयेत् ॥ एषां वृक्षाणामभावे इमानि तोरणानि एकैर्नैव वृ
क्षेण यथोपयन्ते न रवयेदिति व्याख्या ॥ महाकपिलपंचरात्रे ॥ देवास्तोरणा
रूपेण संस्थिता यजमंडपे विष्णुविष्णुसतार्थाय रक्षार्थमध्वरस्पृश ॥ न संन्य
ग्राधमेन्द्रातुयाम्पावोदुस्वरंतथा ॥ वारुण्यपि पतंचैव कौवेर्यपि पक्षजं

कुं.सि.

२२

न्यसेत ॥ अथ चोदुंवर धृशवट शारवा कृतानि च ॥ मंडपस्य प्रतिदिशं द्वा
रं पेतानि कारयेत् ॥ द्वा रा कारत्वा द्वार शरस्य प्रयोगः ॥ ॥ पंचरात्रे ॥ अत्राभेये
कमेवैषां सर्वाशा सुनिवेशयेदिति ॥ सर्वाभावेशमीजंबूखादिगणामन्यतमे
नवाकाकार्याणीति ॥ २२ ॥ ॥ अथ तोरणानां निवेशनं च विधायीतारख्यान
क्याह ॥ ॥ रुक्ताक्षिर्मंडपतः शराङ्गः स्वरेः करैस्तान्धमादिकेषु ॥ दीर्घा
शिचक्रादुरथायतिः स्यान्नेषां दिरुक्तावरणप्रवृद्धा ॥ २३ ॥ ॥ रुक्तादिति ॥

शिवः

२२

मंडपानां मंडपद्वारादिरुक्ता मात्रे तानि तोरणानि पंचषट्सप्त रुक्ते दीर्घाणि
अधमादिकेषु अधममध्यमोत्तमेषु मंडपेषु प्रवदंति ॥ अथ तेषां तोरणानां
आयतिगणामोदिरुक्तः वरणावृद्धा सरुस्यात् ॥ अधमे मंडपे दिरुक्तायतिः ॥ म
ध्यमे षडङ्गुलानि दोरुक्तौ ॥ उत्तमे सार्द्धरुक्तद्वयमिति व्याख्या ॥ अग्नेये ॥
पंचषट्सप्त रुक्ता निरुक्ता रवाते स्थितानि च ॥ वास्तुशास्त्रे ॥ पंचरुक्तप्रमाराण
स्तविस्तारेण दिरुक्तिका ॥ षडङ्गुला भिवृद्धिश्च समरुक्तास्तथोत्तमे ॥ अथान्न

कु.सि.

२३

ध्याये मंडपे मद्रुस्तास्ते तोरणा इति ॥ २३ ॥ ॥ अथ फलकादिनिवेशनं उप
जातीन्द्रवज्राभ्यामाह ॥ ॥ संभार्द्धमानं फलकं तु तीर्थं द्वे शविश्वप्रमि
ताङ्गुलैश्च ॥ तन्मूर्द्धि कीलाः स्वतुरीयभागनताश्च श्रुता कृतयश्च ते स्युः ॥ २४ ॥
तद्देशानंदिप्रियुगां गुलानि शौवे तु विष्णो यज्ञनें गुलद्विः ॥ कीलेषु शंखार
गदांबुजांके श्विष्मं शरोमः किल तोरणेषु ॥ २५ ॥ ॥ संभार्द्धमानमिति ॥
तद्देशनमिति ॥ ॥ संभार्द्धमानं तोरणा संभार्द्धमानं दशांगुलपरिमाणानां मूर्द्धन

शिवः

२३

तिर्यक् फलकं उपांतयोः सद्धिदं स्यात् ॥ फलकं नाम तोरणा संभोपरिति
र्यग्ग्रीयमानं काष्ठं पट्टिकेत्यभिधीयते ॥ अथ मंडपतोरणो सार्द्धं रुस्तद्वयमि
तं मध्ये रुस्तमात्रयपरिमितं ॥ उक्तमे सार्द्धं रुस्तत्रयमिति ॥ वतुः फलकं मस्त
केश्रुता कृतयः ॥ नवैकादशत्रयोदशाङ्गुलदीर्घाः स्ववतुषां शिने विस्तृताः
तेन सपादद्वयपादोनत्रयसपादत्रयाङ्गुलविस्तृता ॥ स्वतो रणा काष्ठजाः
कीलाश्चत्वारो भवन्ति तेषां कीलानां फलकस्य मध्यभागे वेशनं द्विप्रियतुंगु

कु.सि.
२४

लमितं अल्पमध्यमोन्नमेषु स्यान्मंडपेषु ॥ अथ विष्णुयागे अंगुलद्विरिति ॥ अ
धमादिषु मंडपेषु दशदशचतुर्दशांगुलदीर्घाः स्वचतुर्थांशेन विस्तृता ॥ ते
न सार्धद्वयत्रिसार्धत्रयांगुलायामाः ॥ वेशनार्थमधोलघुकीलेन सहिताः प्रा
गादिक्रमेण ॥ शंखचक्रगदापद्मविहिताः कीलाः स्तोरणकाष्ठभवाः फ
लकमध्ये निधेया ॥ स्तोरणसंभेष्वपि पंचमांशेन खननमिति व्याख्या ॥ ॥
शाखातिलके ॥ तिर्यक्फलकमानं स्यात्तं भाना मूर्धमानत इति ॥ ॥ मंत्र

शिवः
२४

मुक्तावल्यां ॥ अंगुयोर्मध्यभागे वषट्कार्यां त्रिशूलकमिति ॥ ॥ पिङ्गलाम
ते ॥ शूलेन विहिताः कार्यादारशाखास्तु मस्तके ॥ शूलेन वा कुलंदेह्यंतुरीयां
शेन विस्तृतिः ॥ अजुर्वैमध्यमं शृंगं किं विद्वक्रंतुपेक्षयोः ॥ प्रथमं तत्समाख्या
तं ह्यकुलं रोपयेत्तथा ॥ शेषाणां ह्यकुलावृद्धिर्वैशाश्चाकुलवृद्धित इति ॥ ॥
वास्तुशास्त्रे ॥ मस्तके द्वादशांशेन शंखचक्रगदावुजं ॥ प्रागादिक्रमयोगेन
न्यसेतेषां स्वदारुजमिति ॥ अत्र द्वादशांशः शाखानामेव केचित्फलकदा

कु. सि.

२५

दशांशेनेत्युक्तं तदसत् ॥ शारवाः प्रकृत्यैव फलकादीनां मानोक्तेः श्रुतान्यपि स्वदाहृद्वा
नीतिन्याय्यं ॥ शारवादिस्य पतीयत्वात् ॥ पंचमांशं तस्येदमौ सर्वसाधारणो विधिरिति ॥ २५ ॥
अथ मंडपवर्णनं व्याजेन मंडपालं कल्लेण निवदन् मंडपकर्तृभ्यः आशिषं शार्दूलविक्री
डितेन प्रयच्छति ॥ ॥ **उद्यत्यत्र फलानि** तत्र विलसद्भाभिरालिङ्गितः स्तंभो नेकदलै
रसालविटभैः सर्वत्र संवेष्टितः ॥ राज्ञा मरसं प्रवद्धमुकुरोद्वदितानां न्वितो युक्तः पु
ष्पफलैः फलाय भवतां भूया महामंडपः ॥ २६ ॥ ॥ **उद्यत्यत्र फलानि** तीति ॥ उद्यंति उद्यी
भवन्ति पश्यामि यासां ताः तथा फलैरतिनम्रा विलसंत्यः कोमलास्तादृशो पारंभा कद

शिवः
२५

त्यस्ताभिरालिङ्गिता स्तंभाय स्पृशः स्तंभमूले ॥ धृततादृशकदलीकः वद्रूपत्रैरमुषश्च
वैः सर्वत्र कृतवेष्टनः राजितं चामराणि यस्मिन् तादृशः स न सं प्रवद्धाः मुकुरा आद
शायिस्मिन् तादृशः स न उद्वति ॥ उपरिविलसन्ति सतादृशानि वितानाति तैरं वितो न्वि
तः ॥ पुष्पाणि पद्मवंपकजाती मालती मध्विका कुमुरादीनि जंवीरदादिमकदलीना
रीकली पूर्णी फलादीनि तैरं न्वितः सतादृशो यं महामंडपः भवतां फलाय उत्तम फ
लप्रामृये भूयादिति शारवा ॥ ॥ **सिद्धान्तशेखरे** ॥ वृत्तपद्मवमालाद्यं वितानैरु
पशोभितं ॥ विविचित्रवस्त्रसंछन्तं पटकूलविभूषितं ॥ सफलैः कदलीस्तम्भैः क्रमु

तदस्तु पुष्पं क्रमुको ब्रह्मणे देवदासु वेत्तमरः ९

कु.सि.

२६

कैर्नारिकेलजैः॥फलैर्नानाविधैर्भोज्यैर्दर्पणैश्चामरैरपि॥भूषितंमंडपंकुर्याद्वलपुष्पस
मुज्ज्वलमिति॥अन्यथाभावेपंचरात्रेदोषोक्तः॥अनुक्तसाधनेकृत्योयदिवाकुटिलाकृति
ः॥मानाधिकोथवाभूतोमंडपःकर्तृनाशकः॥यथोक्तेकृतेमंडपेफलाधिकान्तत्रैव॥आ
ख्यातसाधनैःकृत्यःसरलःसममानकः॥मनोज्ञोमंडपोन्यासौकर्मकर्तुःशुभावह
इति॥२६॥॥अथध्वजानिवेशनंविपरीताख्यानक्याह॥॥ध्वजोदिरुस्त्यायति
कांश्चयंचरुस्तान्मुपीतारुणकस्तनीलान्॥श्वेतासितश्वतसितांदिगीशवारान्वहेदिकर
वंशशर्षि॥२७॥॥ध्वजामिति॥ध्वजान्दिरुस्तमित्यामानूपंचरुस्तदीद्योनमुपीतारुणक

शिवः

२६

स्तनीलश्वेतासितश्वेतश्वेतान्गौरिकादिलिखितदिक्पालवारान्दशरुस्तवंशमस्त
केयोजितान्॥रुस्तद्व्यतिखातान्ध्वजान्स्तात्रपिपूर्वतइतिवक्ष्यमानैत्वानुप्रायादि
तत्रावहेद्वारयेदितिआख्या॥॥वास्तवास्त्रे॥ध्वजानांरोयनंकुर्यात्पूर्वादिःक्रमाः॥
श्वेतोरक्तातथाश्यामानीलापीताचध्वमिता॥हरितापांडुवर्णाश्चइंद्रादिक्रमतोदिवि॥
प्रतिष्ठासारसंग्रहे॥पीतरक्तादिवर्णाश्चयंचरुस्ताध्वजाःस्मृताः॥द्विपंचरुस्तैर्दंडैः
वंशजैःसंयुतामताइति॥ध्वजालक्षणां॥आसार्द्रशिखरंमुकुंरुस्तत्रितयमानकं॥म
त्स्याभंशिखरंप्रोक्तंपुष्कंतस्यात्रिकोलाकं॥तयोर्मध्येचतुःकोणाध्वजामेवंप्रकल्पयेत्॥

कु. सि.

२७

अथवाचतुरस्राः स्यान्मत्स्याकाराथवाभवेदिति ॥ तथाकुंडकल्पदुमे ॥ ध्वजा
लक्षणाप्रकारांतरेण कृतं ॥ **तथा** ॥ पुच्छं त्रिभिर्हस्तैस्तदुपस्विसमं हस्तमा
त्रं युगासं डर्द्धवैसारिणाभं भवतिकरमितं मूलभागे द्विरुस्तं ॥ एवं पंचायनादि
कयतिसदृशं च श्रितावारुनेः स्वैदीपैर्वस्पर्ध्वजस्ते दशकरमितेषु च वंशे
षु वक्ष्यः ॥ **पताका** लक्षणांतरैव ॥ स्यादेकोतीवर्तुगः शिखरमधिगतो **कर** स्त्रि
स्ततश्च वरिष्ठश्चाशोशाभा द्विरुस्तस्वनगलवततो वांगुलैः पूर्णादगर्ध्वेतावा

दिप

शिवः

२७

स्त्रीपताका भवति निजनिजैरायुधैरंकितास्ताः ॥ ॥ क्रियासारे ॥ मातंगमेष
महिषसिंहमत्स्येण वाजिनः ॥ वृषभं च यथान्यायं ध्वजमध्ये क्रमाद्विखेत् ॥
पंचांशं निखनेदिति ॥ ॥ **अकर** तो दोष पंचरात्रे ॥ विन्तयन्तसुरः श्रेष्ठा ध्वजा
हीनं सुरातयं ॥ ध्वजे न रहिते ब्रह्मनू मंडयेतु यथा भवेत् ॥ पूजायागादिकं सर्वं
जपाश्रं यत्कृतं बुधैरिति ॥ २७ ॥ ॥ अथ पताकानिवेशनं महाध्वजानिवेशनं
वेत्यवज्ञानुश्रुत्या माह ॥ ॥ लोके शवर्गास्त्रयुताः पताकाश्चेत्ते तु देव्या य

कु. सि.
॥ २८ ॥

तिकांचमध्ये ॥ विनंधंजंदि करदेर्घ्यवंशं त्रिदोस्तं प्रांतग किंकिणीकं ॥ २८ ॥ ॥ लो
केश इति ॥ लो केशांतां लो कपालांतां येवर्म्मः पीतादयः पूर्वश्लोको तांगेरिकादिलिखि
तवज्जशक्तिदंडखड्गपाशांकुशागदाशूलदशरुस्तं वंशं शशीर्धगाः विनंधंजं त्रिहस्तं
विस्तृतं मध्ये वित्तसेत ॥ पूर्वोदितः पताकाश्च वित्तसेदित्युत्तरश्लोके तान्वयः ॥ २९ ॥
श्वेतां वनवैमिं पूर्वज्ञानयोर्मध्यतो बुधः ॥ वित्तसेतुपताकां च धजांस्तथापि पूर्वतः ॥
२९ ॥ ॥ नवमिं पताकां पूर्वज्ञानयोर्मध्ये श्वेतां तादृशी मेवाचार्यकुंडे वित्तसेत ॥ ध
जांस्तथापि पताका पूर्वोदिक्रमेण भूसौम्यमांशरोपरोन वित्तसेदिति याख्या ॥ ॥

शिवः
॥ २८ ॥

तदुक्तं सारसंग्रहे ॥ प्रतिकुंडपताकाः सप्तप्रोक्ताः शास्त्रार्थकोविदैः ॥ सप्तहस्तापताका
स्तसप्तमांशो न विस्तृताः ॥ लो कपालानुवर्गे न नवमी तु हिनप्रभा ॥ पताका आयुधा
कारः पुष्पगंधसमन्विता ॥ पताकाश्च धजाश्चापि गंधपुष्पसमन्विता इति ॥ ॥ पर
शुरामः ॥ त्रिहस्तविततो दीर्घो दशरुस्तो विवित्रितः ॥ वामरेणान्वितः शीर्षिप्रांते सं
क्षुद्रघण्टिकाः ॥ दशरुस्ते धृतो दंडे पुष्पगंधसमन्वित इति मरुध्वजो जलदाका
रोवा ॥ इति रुद्रकल्पे ॥ १२ ॥ ॥ अथ कुंडनिवेशनं विपरीतारख्यानकारु ॥ ॥
प्राच्याश्चतुःकोणभगेन्दुखंडविकोणवृत्तांगभुजांबुजानि ॥ अष्टास्त्रशक्रेश्वरयोस्तु

कु.सि.
२२

मध्ये वेदास्रवावृत्तमुत्रांतिकुंडं ॥ ३० ॥ ॥ प्राचीन इति ॥ प्राचीत आरभ्य चतु
रस्रयो निवृत्तार्द्धत्रिकोणवृत्तषडस्रपद्माष्टास्रकुंडातिभवंति ॥ प्राची
शानयोर्मध्ये नवमं आचार्यकुंडं स्थाप्य चतुरस्रं वृत्तं वेति व्याख्या ॥ ॥
शारदातिलके ॥ अष्टास्वाशासुरस्थारिकुंडान्येतान्यनुः क्रमात् ॥ चतु
रस्रं योनिरर्द्धवर्तुं असंख्यवर्तुलं ॥ षडस्रं पञ्चकजाकारमष्टास्रं तानाम
तः ॥ आचार्यकुंडं मध्ये स्माक्षौरीमहेन्द्रयोरिति ॥ ॥ सिद्धान्तशेखरे ॥ पु

रामः
२२

रंदरेशयोर्मध्ये वृत्तं वा चतुरस्रकं ॥ तदाचार्यविनिर्दिष्टमिति ॥ अयमुत्तमप
क्षः ॥ ३० ॥ ॥ अथ पंचकुंडौ ककुंडनिवेशनमिन्द्रवज्रयारु ॥ ॥ आशेषकुं
डैरिह पंचकुंडीचैकं यदा पश्चिमसोमशेवे ॥ वेद्याः सप्तादेन करेण पद्मा
पादांतरेण खिलकुंडसंख्या ॥ ३१ ॥ आशेषकुंडैरिति ॥ आशादिकत्तत्र कुं
डातिचतुरस्रवृत्तार्द्धवृत्तपद्मानि ईशदिशि कुंडं चतुरस्रं वृत्तं वा तैः पंचकुंडी
निवेशनं स्थाप्य ॥ यदा चैकमेककुंडं तदा पश्चिमोत्तरे वा ईशान्यां वा स्थाप्य ॥ प

कु.सि.

३१

वापि ॥ सर्वान्याकुर्वत्तरूपाणि चान्येयो न्याकाराणां गणानां तु तानि ॥ ३२ ॥
विप्रादिति ॥ विप्रादारभ्य विप्रश्चात्रियविट्शूद्राणां चतुःकोणा वृत्तवृत्ताङ्गत्रि
कोणानि भवन्ति ॥ अथवा विप्रादिवर्गेषु चतुःकोणानि वर्तुलानि वा सर्वानि कुंडानि
भवन्ति ॥ यदा स्त्री यजमाना तदा यो रणाकाराण्येव कुंडानि भवन्तीति व्याख्या ॥ ॥ शा
रदायां ॥ विप्राणां चतुरस्रं स्याद्वा शं वर्तुलमिष्यते ॥ वैश्यानामर्द्धवृत्ताभं शूद्राणां त्र्य
स्रमीरितं ॥ चतुरस्रं तु सर्वेषां के विद्विच्छन्ति तां त्रिकाः ॥ ॥ पंचरात्रे ॥ सर्वानि तानि
वृत्तानि चतुरस्राणि वा सदा ॥ ॥ सनत्कुमारः ॥ स्त्रीणां कुंडानि विप्रेन्द्रयो न्याकारा

शिवः

३१

णिकारयेदिति ॥ ३२ ॥ ॥ अथ प्राच्यादिकुंडेषु फलविशेषमनुष्टुप्कृत्य साह ॥ ॥
सिद्धिः पुत्रशुभं शत्रुनाशं प्राप्नोति मृतिश्च दे ॥ वृष्टिरारोग्यमुक्तं हि फलं प्राच्यादिकुंड
के ॥ ३३ ॥ ॥ सिद्धिरिति ॥ प्राच्यादिकुंडेषु षष्ठ्यष्टौ फलानि स्युः ॥ सुगमा ॥ ॥ शा
रदायां ॥ सर्वसिद्धिकरं कुंडं चतुरस्रमुदाहृतं ॥ पुत्रप्रदं योनिकुंडं अर्द्धेन्द्राभं शुभप्रदं ॥
शत्रुक्षयकरं त्र्यस्रं वर्तुलं शान्तिकर्मणि ॥ देवमारणाद्योः श्रेष्ठं षडस्रं पद्मसन्निभं ॥
वृष्टिदं रोगशमनं कुंडं मष्टास्त्रमीरितं ॥ कामिकेतुफलान्तरं ॥ ऐन्द्र्यास्तं भवेत्तुः कोणं
अग्नौ भागे भगा कृति ॥ चन्द्रार्द्धमारण्योऽप्येष्टेऽथ त्र्यस्रं तु नैऋते ॥ वारुणां शान्तिके वृ

कु. सि.

३२

तंषडस्रोर्ध्वनेनिले॥उदीच्यापौष्टिकेपद्मंरौद्रामष्टास्रमुक्तिदमिति॥३३॥
अथहोमसंख्यायाकुंडमानंशिरवरिणाह॥॥शतार्द्धरतिःस्याच्छतपरि
मितेरतिविततंसहस्रेहस्तःस्याद्युतहवनेहस्तयुगलं॥चतुर्हस्तंतक्षेत्र
युतहवनेषकरमितैःककुभिर्नौकोटौनृपकरमपिप्रादुरपरै॥३४॥॥
शतार्द्धइति॥शतार्द्धमितेयंवाशमितेहोमेरतिमितंकुंडं॥शतमितेश्ररति
मितं॥सहस्रमितेहस्तमितं॥दशसहस्रमितेद्विहस्तं॥तक्षमितेचतुर्हस्तं॥ शिवः

३२

दक्षतक्षमितेषद्वस्तं॥कोटिहोमेअष्टहस्तमिति॥दशहस्तंवा॥केचित्प्रो
क्ताकरमपिप्रादुरितिव्याख्या॥॥भविष्यपुराणे॥मुष्टिमानंशतार्द्धतुश
तेवारतिमात्रकं॥सहस्रेत्वथहोतव्येकुंडंकुर्वात्करात्मकं॥द्विहस्तमयु
तेतत्रतक्षहोमेचतुःकरं॥दशतक्षमितेहोमेषद्वरंसंयवक्षते॥अष्टह
स्तात्मकंकुंडंकोटिहोमेतुनाधिकं॥॥शारदायां॥दशहस्तमितंकुंडंको
टिहोमेपिशस्पते॥॥स्कांदे॥कोटिहोमेचतुर्हस्तंचतुरस्रंसमंततः॥योनि

कु.सि.

३३

वक्रद्वयोपेतंतदप्याकुस्त्रिमेखलमिति॥ इदं प्रायः स्थूलहव्यविषयं॥ ३४॥ ॥
अथ केषां चिन्मते कुंडमानमुपजातिकयाह॥ ॥ लक्षैकवृद्ध्या दशालक्षकांतं क
रेकवृद्ध्या दशहस्तकं च॥ कोष्टार्द्धदिविंशतिलक्षलक्षदले मुनीधर्तु कशानुहस्तं॥
३५॥ ॥ लक्षैकवृद्धेति॥ लक्षैकवृद्ध्या दशालक्षकांतं सप्तसमाप्तिं मर्यादीकृत्य
त्या दशहस्तकं॥ एककरमारभ्य एककरवृद्ध्या दशहस्तं यावत्कुंडं प्रादुरिति॥
पूर्वेणान्वयः॥ कोष्टार्द्धं पंचाशद्वक्षदशालक्षे विंशतिलक्षे लक्षदले पंचाशत्स

शिवः

३३

हस्ते क्रमात् सप्तपंचमष्टत्रिकरं कुंडमिति व्याख्या॥ ॥ शारदायां॥ एकहस्तमि
तं कुंडं लक्षहोमे विधीयते॥ लक्षाणां दशकं यावत्तावद्वृत्तं विवर्द्धयेत्॥ ॥ सि
द्धांतशेखरे॥ लक्षार्द्धत्रिकरं कुंडं लक्षहोमे चतुःकरं॥ कुंडं पंचकरं प्रोक्तं दशाल
क्षादुक्तौ क्रमात्॥ षड्वृत्तं लक्षविंशत्यां कोष्टार्द्धहस्तसप्तकमिति॥ इदमेव कुं
डमानं कामिकादिमतसिद्धांतशेखरशारदाहमादिप्रमुखैः प्राचीनैः रामवा
जयेयीराद्यवभट्टकुंडरत्नाकरकुंडकौमुदीकारादिभिर्नवीनैश्च लिखितं॥

कु.सि.

३४

कुत्रचिदन्यथापिकुंडमानान्युक्तानितत्तत्प्रकरणावशात्तत्तत्कर्मविशेषेद्रष्ट
 व्यानि॥३५॥ ॥अथैकरुस्तादृशंस्तानंभावकुंडेषुभुजमानंशार्दतविक्रीडि
 तेनाह॥ ॥वेदाक्षीणियुगाग्नयःशशियुगान्यष्टात्रयस्त्रीशवोष्टाधावक्रिर
 सारसंभकमितानेत्रर्षयोक्षस्वराः॥अंगुल्योथयवाःखमभुमिषवःखंपंच
 षट्सागराःसप्तभ्रंमुनयस्त्वमीनिगदितावेदास्त्रकेवारुवः॥३६॥ ॥वेदाक्षी
 णीति॥एकहस्तेकुंडेचतुर्विंशत्यंगुलान्यायामविस्तारे॥द्विहस्तेचतुस्त्रिंशदंगु

शिवः

३४

लानि॥इमानिषोडशयूकाचतुष्टयन्यूनानिअत्यांतरत्वात्पूरणान्येवधृतानि॥त्रि
 हस्तेपंचयवाधिकैकचत्वारिंशदंगुलानि॥चतुर्हस्तेष्टचत्वारिंशत्पंचहस्तेपंच
 चयवाधिकानित्रिपंचाशदंगुलानि॥षडहस्तेषोडशैकोनषष्टिः॥सप्तहस्तेसार्ध
 त्रिषष्टिः॥अष्टहस्तेयवोनासप्तषष्टिः॥नवहस्तेद्वादसप्तति॥दशहस्तेयवोना
 षट्सप्ततिरितिचतुर्भुजैकुंडेभुजाउक्ताशितिव्याख्या॥ ॥अत्रोपपत्तिः॥एकह
 स्तस्यक्षेत्रस्यचतुर्विंशत्यंगुलात्मकस्यभुजकोटिद्यादक्षेत्रफलंतत्रषट्सप्तत्य

कु.सि.
३५

धिकपंचशती ५०६ सतत्यदं सकरुस्तक्षेत्रांगुलानि चतुर्विंशतिः २४८ संक्षेत्रफल
संख्यादिगुरास्यमूलं चतुर्विंशदध्यांगुलानि भवन्ति ॥ ३६ ॥ ॥ अथ योनिवेशनमि

रुक्ता	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	१६
क्षेत्र	५०६	११५२	७२८	२३०४	२८८०	३४५६	४०३२	४६०८	५१८४	५७६०	६३३६
फल	२४	३३	४१	४८	५३	५८	६३	६७	७२	७५	८०
अंगु	०	७	४	०	५	६	३	७	०	७	०
यव	०	४	४	०	२	३	७	०	०	१	०
पूका	०	२	३	०	४	७	६	३	०	२	०
लिखा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

उवजुयारु ॥ ॥ कुंडत्रयी दक्षिण योनि रैन्द्राः सौम्याग्रकाः स्यादितराणि पंच ॥
पश्चाद्गानीन्द्रदिग्गकाणि योनिर्न कोरो न च योनि कुंडे ॥ ३७ ॥ ॥ कुंडत्रयी
ति ॥ रैन्द्राः प्राच्यारभ्यकुंडत्रयी चतुस्तयोनि वृत्तार्द्ररूपा दक्षिणादिक योनिः स्यादु
तराग्रा ॥ अर्थाद्भोता उदङ्मुखः ॥ इतराणि पंच कुंडानि अस्त्रवृत्तषडस्रपद्माष्टास्त्रा
णि प्रत्यग्यो निरिति ॥ प्रागग्राणि ॥ अर्थाद्भोता प्राङ्मुखः ॥ नवममपि कुंडं दक्षिणा
योनि उदयं ॥ योनिः कोरो योनि कुंडे च न कार्येति व्याख्या ॥ ॥ स्वायंभुवे ॥ प्राग
ग्नियाम्यकुंडानां प्रोक्ता योनि रूदङ्मुखी ॥ पूर्वामूर्खाः स्थिताः शोषायथा शोभं

कुसि.
३६

व्यवस्थिता इति ॥ ॥ त्रैलोक्यसारे ॥ नवमस्यापि कुंडस्य योनिर्दक्षदले स्थितेति
॥ अत्र ॥ नार्पयेत्कुंडकोरोषु योनितां तत्र विनम इति ॥ योनि कुंडे तथा योनिं पद्मेना
भिर्विवर्जयेदिति ॥ ३७ ॥ ॥ अथ सर्वेषां कुंडानां प्रकृतिभूतं चतुरस्रं तावच्छालित्याह ॥
द्विष्ट्या संतुर्ग्य विद्रुं सपाशं सूत्रं शंकोः पश्चिमे पूर्वगोपि ॥ दत्त्वा तर्क्ये कोरायोः पाश
तूर्ये स्यादेवं वा वेदिकोरां समातं ॥ ३८ ॥ ॥ द्विष्ट्या समिति ॥ इष्ट्या सा द्विगुणि
तया सवतुर्थां शकृत विद्रुं सपाशं सूत्रं पूर्वपश्चिमस्थयोः शंकोर्दत्त्वा दक्षिणोत्तर

शिवः
३६

रसूत्रमध्ये प्रांते यथामध्यविद्रुं भवति ॥ तथा कोरायोः पाशाच्चतुर्थांशं कर्षेत ॥
एवमन्यतोपि एवं कृते सति समचतुरस्रस्यात् ॥ इदमेव सर्वेषां कुंडानामिति व्या
ख्या ॥ ३९ ॥ चतुरस्रमिदं प्रोक्तं सर्वे कुंडेषु कारणमिति ॥ अत्र समश्रुतौ तुल्यचतु
र्भुजे च तथा यते तद्भुजकोटिद्यातः क्षेत्रफलं ॥ षट्सप्तत्यधिकं च शती ५७६ सता
वदेव योन्यादि कुंडेषु एकहस्तेषु यथा क्षेत्रफलं संपद्यते तथा यतितवमिति ॥ ३८
॥ ॥ अथ योनि कुंडमिदं वज्रयाह ॥ ॥ क्षेत्रे जिनां शेतुपुरः शरांशान् संवर्द्ध्य वस्वीयर
डां शयुक्तान् ॥ कर्णां द्विमानेन तिरिखंदुखंदे प्रत्यगुणाद्गुणातो भगाभं ॥ ३९ ॥ ॥

कु.सि.

३१

क्षेत्रइति॥ चतुरस्रे क्षेत्रवतुर्विंशति भागे कृते सति पंचमांशान् स्वीय द्वा
त्रिंशदंशयुक्तान् अग्रे संवर्धयत् ततश्चतुर्धा विभक्तस्य क्षेत्रस्य पश्चिमव
तुरस्रद्वयमध्यांकात्कर्णसूत्रस्य चतुर्थांशेन पुनरप्यपश्चिमभागे इत्दुखंडे
वृत्तार्धद्वयं विद्धन्ति रवंततः पूर्विकात् दक्षिणोत्तरसूत्रसंलग्नवृत्तार्ध
यावन्तीयमानगुणद्वयतो भगाकारयो नि कुंडं स्यादिति व्याख्या॥ अत्र
क्षेत्रफलानयनं॥ अत्रक्षेत्रत्रयं पूर्विका दक्षिणोत्तरसूत्राग्रं यावन्तीयमा

शिवः

३२

नं सूत्रद्वयात्रिकोणमेकं॥ तथा दक्षिणोत्तरसूत्रायात्पूर्वापरसूत्रापरं
तं यावन्तीयमानसूत्रद्वयादपरं त्रिकोणं उभयवृत्तार्धमिलित्वा एकवृ
त्तमिति तृतीयं॥ क्षेत्रत्रयफलयोगे पूर्णफलं॥ तत्र प्रथमस्य क्षेत्रफलं॥
अत्र तं वं अंगुलानि १७। यवः १५५ का २ भू २४ तं वेन ति घ्नं कुमु रवे क्प रं वे
उमिति॥ अत्र मुखभावात्॥ भूस्पर्द्धमेव तं वेन गुणितं सज्जातं प्रथमक्षे
त्रफलं अंगुलानि २०५ यवाः १७ अथापरस्य तं वः १२ भूः २४ सेव अत्रापित

कु. सि.
३८

थैवरीत्याक्षेत्रफलं १४४ अथ वृत्ताद्वयोरेकवृत्तं तत्फलं तत्र वृत्त व्यासः १६ ७ १६ ११ व्यास
स्यवर्गे भूमेन वागिति चेत्सूक्ष्मं फलं पंच सहस्रभक्ते ॥ रुद्राहते शक्रहतेथवास्यात्स्थूलं
फलं संव्यवहारयोग्यं ॥ पंच सहस्रभक्ते जातं क्षेत्रफलं वृत्तस्य २२ ६ ११ ४ ५ त्रयाणां
योगक्षेत्रफलं पूर्णं ४० ६ १० ४ ५ अत्र युकावतुष्टयं च लिखावाधिकं ॥ स्वत्पात
रत्वादयोषः ॥ धजाय सिद्धिश्च ॥ उक्तं ॥ स्थापने सर्वकुंडानां धजायः सर्वसिद्धिदः ॥
शतं शोवाधिकं हीनं ह्रासवृद्धिं न दूषयेत् ॥ आयदोषविशुद्ध्यर्थं क्रियते शस्त्रकोवि
दैरिति ॥ एतत्क्षेत्रस्य उत्तराग्रत्वाद्दुदीची प्राची वक्ष्यवहर्त्तव्या ॥ एवमन्यमन्यकुंडयोरेष

शिवः
३८

यत्पदार्थादक्षेत्रवतुर्विंशतिधामध्यसूत्रं भक्ता पुरोत्यसे तयं वा शस्त्रैकैकस्य त्रीन विंश
नूकोरायदतः ॥ वृत्ताद्वैस्तोमध्यतिर्य्येकसूत्रांतवततो व्येयेत् ॥ पुरोवर्द्धितं सूत्रांतं द्वे
सूत्रं स्याद्गगनकृतीति ॥ इमानि कुंडानिकादि मतादिग्रंथविरुद्धानीति अना
दरणीयानिन ॥ तानि वचनानि तदाकारत्वं मानसं पादकानि न क्षेत्रफलपूर्तिकरा
णि तत्र शिष्यत्वे शोभाभूदिति स्थूलमार्गेण योन्याश्चाकारमात्रं प्रतिपद्यते ॥ योगाणि
ताभिज्ञस्तेन चतुरस्रं कुंडं तंदुलादिना पूरयित्वा तानेव तंदुलान् योन्यादिकुंडेषु दत्त्वा
तत्पूतं तिष्ठत्यमिति ॥ अत्राहुल्यवयूकालिक्षाः कृत्वा गोमूत्रिकारीत्यागुणयि

कुं.सि.

३६

त्वाष्टमिर्भागे गृहीते फले वोपर्युपरि योज्यमाने फलाष्टकं तदा अंशसवर्गनादिकुंडमा
त्रेनेति ज्ञेयम् ॥ ॥ अथ वृत्तार्धसंज्ञां लिख्याह ॥ ॥ स्वरातां रायुतेषु भागहीनः स्वधरि
त्रीमितकर्कटेन माध्यात् । कृतवृत्तदलेयतश्च जीवां विदधात्विन्दुदलस्य साधुसिद्धौ ॥
४०॥ ॥ स्वरातां रायुतेषु स्थितिः स्वीयरातां रायुतो यद्भुभागः पंचमांशः । अथ क्षेत्र
स्येव तेन हीना वासो स्वभूमिः । क्षेत्रं तस्मिन्नेतत्कर्कटेन सूत्रेण वामध्यां कातर्यद्वत्ता
र्धं तस्मिन्नेतत्पूर्वापरं रेखां जीवरूपां वृत्तार्धस्य सिद्धौ साधुः स्याद्यथा तथा क
रोतु विद्वानिति व्याख्या । अत्र क्षेत्रफलम् । क्षेत्रस्य पंचमांशो गुलाद्यः ४१६।३।१।५ =

रामः

३६

एतस्य रातांशमप्यंगुलाद्यः ०।०।३।०।४ अनेनाक्षितः पंचमांशः ४१६।६।२।१ अ
नेनोनाक्षत्रभूमिः १६।१।१।५।७ एतद्व्यासाद्धिगुणं व्यासः ३८।२।३।३।६ अ
त्रापि व्यासस्य वर्गः १४६७।१।५।४।३ इत्यादिरीत्या क्षेत्रफलम् ११५२।२।६।२
॥ एतद्वृत्तफले अस्यार्धवृत्तार्धक्षेत्रफलम् ५७६।१।३।१।१ अल्पान्तरत्वात् न दो
षः । अत्रापि ध्वजाय एवेति ॥ ४०॥ ॥ अथ अस्मद्वृत्तकुरणेशार्धतविक्रीडतेना
ह ॥ ॥ वृत्तं शंभुरतो निधाय तु पुनः श्रीरूपे श्वतुथं शिकं विक्रेषु त्रिषु स्तत्र दा
नत इदं स्यात्त्रयकष्टोक्तिम् । विश्वांशोः स्वजिनांशकेन सहितैः क्षेत्रे जिनांशो द

कु. सि.
४०

तेव्यासार्द्धनमितेनमंडलमिदं स्यादुत्तमं संज्ञं शुभं ॥४१॥ ॥ वसुंशमिति ॥ अथ पूर्वार्द्धोक्तं
कुंडं व्याख्यायते ॥ क्षत्रस्य त्रितीयांशं पूर्वतो निधाय तत उभयश्रोतयोश्चतुर्थं शिं निधा
य दक्षिणत उत्तरतश्च दत्वा त्रिविद्वेषु सूत्रद्वानात कष्टरहितं त्र्यस्त्री जायते इति व्याख्या ॥
अत्र क्षेत्रफलानयनं ॥ अत्र तृतीयांशोष्टांगुलानि मध्यसूत्रे योजितानि जातो लंबः ॥
पश्चिमभुजे उभयतश्चतुर्थांशः षट्षट्गुलानि योजितानि जाता भूः ३६ ॥ अत्र सुरवा
भावात् भूरेवार्द्धकतं १८ इदं लंबेनानेन निष्पन्नं जातं क्षत्रफलं ५७६ समभुजताः सद्यः
क्षेत्रफलं वसिष्ठ्यतीति ॥ कष्टोक्तिमिति युक्तं ॥ अत्र किं विदुजवैषम्यं त ~~क्षेत्रफलं~~

शिवः
४०

ददोषाय अत्रापि धजाय एवेति ॥ अथोत्तरार्द्धेन वृत्तकुंडमाह ॥ क्षेत्रे चतुर्विंशति भक्ते
सति त्रयोदशांशोश्चतुर्विंशत्यंशयुतैर्न व्यासार्द्धनमंडलं यदुत्तमं तदुत्तमं संज्ञं कुंडं सुंदरं स्या
त् ॥ अत्र क्षेत्रफलानयनं ॥ अत्र त्रयोदशानां चतुर्विंशांशोष्टांगुलाद्यः ०।४।२।५।३। अने
न युता त्रयोदशः १३।४।२।५।३। इदं व्यासार्द्धमेतद्विगुणं व्यासः २७।०।५।२।५। अत्र
पिव्यासस्य वर्गे ३३१८।०।१।२। भनवानि ध्वेयं वसहस्रभक्ते इत्यादिना क्षेत्र
फलं ५७६।०।६।०। अत्रापि धजाय एवेति ॥४१॥ ॥ अथ षट्संस्त्रगुणमाह ॥
भक्ते क्षेत्रे जिनांशोधृतिमितलवकैः स्वाशि शोलांशयुतैर्व्यासार्द्धनमंडलेतमितधु

कु.सि.
४१

तगुणके कर्कटकेन्द्रदिकतः॥षट्चिह्नेषु प्रदद्यादसमितगुणकानेकमेकं तु हि
त्वानाशे संध्यो गदोषामपि वृत्तिकृते नैत्रं मंषडसं॥४२॥ ॥भक्ते क्षेत्र इति॥
क्षेत्रे वतुर्विशतिधा भक्ते सति अष्टादशांशैः स्वदा सप्रतितमांशयुक्तैः तावता व्या
सार्द्धे नष्टे कृते सति तेनैव व्यासार्द्धे नमिते धृते गुणके सत्रे सति कर्कटेन वा उत्त
रदिक्ते धृते सति परावर्तने न षट्चिह्ना निभवंति तेषु षट्सु चिह्नेषु षट्सूत्राणि
एकांतरेण परस्परलग्नानि दद्यात्॥ततः संध्यो येन तु दोषः षड्जास्तेषां ना
शे वृत्तिकृते मंडलस्यापि नाशे षडसं नेत्ररमणीयं जायते इति व्याख्या॥ अस्मि

शिवः
४१

नूषडस्ते व्यासः ३६॥४१०॥ अत्र उराग्रं त्रिकोणमेकं मरुत॥तद्भुजमानं॥ त्रिद्वं
काग्नितमभश्चन्द्रे १०३२२३॥ तत्र व्यासे समाहृते खखखाभार्क १२०००० संभ
के लभ्यंते क्रमो भुजा इति॥ व्यासः ३६॥४१०॥ त्रिद्वं काग्नितमभश्चन्द्रे निध्नः ३
७२३१८८॥४॥ खखखाभार्क मक्ते त्रयाणां भुजमानं ३१॥४१०॥ उत्तराग्रात्पूर्वाप
रभुजमध्यं यावन्नीयमानं सूत्रं लंबश्चतुर्थं शोनो व्यास एव॥२०॥३१०॥ भुज एव
भूः ३१॥४१०॥ मुभावाद्दुम्यर्द्धे १५॥६॥३॥४॥ लंबेन निध्नमित्यादिना जातं क्षेत्र
खा

कु.सि.

४२

फलं ४३२।५।३ अथास्ममरुतः त्रिभुजस्य त्रिष्वभिभुजेषु त्रीणि त्र्यस्त्रीणि
समान्येव तन्नाति संति तत्रैकस्य फलमानीय त्रिगुणं कृत्वा पूर्वफले योजितं स
तपूरांक्षेत्रफलं स्यात् ॥ तत्र दक्षिण कोणाग्रा पूर्वापरभुजमध्यावधिनो यमानं
सूत्रं तं वः २।१।० अथ व्यासः वतुर्थांशः ॥ भुजत्र्यंशो भूमि १०।४।२।३ सर्वत्र त्र्यं
शस्व भुजसंघातः ॥ अत्र मुखभावात् भूमे रज्ज् ५।२।१।१ इदं तं वेन गुणितं क्षेत्रफ
लं ४८७।३।३ जातं त्रिगुणं त्र्यस्त्राणां वत्र याणां मपि फलं १४४।१।१ इदं क्षेत्रफले

शिवः
४२

तस्मिन् ४३।२।५।२ योजितं ५० र्द्धा ३ इदं यूका त्रयाधिकं षड्यवाधिकं अत्या
तरत्वाद दोषः ॥ अथवा व्यासो यूकया १ न्यूनः कार्यः पूरां फलं ॥ धजाय सिद्धि
श्च ॥ अथवा किमेतावता प्रयासेन तद्युत्रिकोणं फलं यतस्तत्क्षेत्रस्य द्वादशांशः ॥
तत्क्षेत्रफलं द्वादशागुणं पूरांक्षेत्रफलं स्यात् ॥ अथेदं कुंडं स्वबुद्धि विलासमा
त्ररचितमिति नोपेक्षणीयं यतः षट्कोणात्ता समभुजता क्षेत्रफलं वसं पद्य
तएव ॥ मानाधिक्ये भवेदो गोमानहीने द्रिदतेत्यादि दोषो यत्रिरपि नास्ति ॥

कु.सि.
४३

मे२

अथ वक्तव्यं प्राचीनकृतकुंडविरुद्धं तर्हि दृश्यते च प्राचीनकृतकुंडेषु परस्पर
रविरुद्धता ॥ इदमेव कुंडं रामवाजयं निर्विषमभुजं मद्रंगाकारं कृतं एव
भट्टादिभिः समभुजमेव कारितं ॥ लक्ष्मणाचार्योऽप्येवमेवोचुः तस्मा
दस्मदुक्तेनेत्ररमणीये समभुजे क्षेत्रफलसंवादिनिषेद्धो विद्वद्भिर्ना
दरेण भाव्यमिति ॥ ४२ ॥ ॥ अथ ये प्राचीनकृतविंशतिस्तैः शान्तेषु यापि
समषड्भुजं वसंतमालिकया ॥ ॥ अथवा जिनभक्तकुंडमनातिथिभा

शिवः
४३

गैः स्वस्वभूयभागहीनैः ॥ मितकर्कटोद्भवतुष्टे विधुदित्तः समषड्भु
जैः षडस्रं ॥ ४३ ॥ ॥ अथवा जिनैति ॥ अथवा चतुर्विंशतिभक्ते कुंडमने
सति स्वषष्ठाधिकैकशतभागहीनैः पंचदशभागैर्मितयः कर्कटस्तदुद्भ
वेष्टे उत्तरदिक्तः सकाशात् समैः षड्भुजैः दत्तैः परस्परतन्ते षडस्रं वृत्तमा
जने भवतीति व्याख्या ॥ अथ क्षेत्रफलानयनं ॥ वृत्तव्यासे द्विसंभक्ते षडस्रे
सुभुजाः स्फुटा इति ॥ भुजमानं ॥ १४ ॥ १२ क्षेत्रमध्ये दक्षिणोत्तरं रेखां द

कु. सि.

४४

त्वाहुर्द्धभुजसंघातात्ततःपूर्वापररेखाद्यं अधोभुजसंघातावधिदद्यात्॥
एवंकृतेचतुरस्रद्वयं परस्परं लग्नं भवति॥ पूर्वापररेखयोः दक्षिणोत्तररे
खया सहः संघाताश्चतुर्थं शस्व भवति। सेवावातमानं ७।३।५ भुजः १४।७।२
स्वावाधाभुजकृत्योरंतरं मूलं प्रजायते तं व इति साधितो लंबः १२।७।१ अथ
मेव मध्यलंबः। लंबेन निष्क्रु २२।६।४ मुखे १४।७।२ क्य ४४।५।६ एवं
डं २२।२।७ इति जातं क्षेत्रफलं २८८।१।६ एवं परस्पापि खंडस्य उभ

शिवः

४४

यो योगे क्षेत्रफलं ५७६।३।४ प्रजायसिद्धिश्चेति॥ ४३॥ ॥ अथ यद्भुजकुंडशा
द्वलविक्रीडितेनाह॥ ॥ अष्टांशाच्चयतश्चतुशरकेतेत्रादिमं कर्णिकायुग्मेषो
डशकेशराणि चरमे स्वाष्ट्रिभागेनिते॥ भक्तेषोडशधा शरंतरधृतेस्युः कर्कटे
ष्टौरुदाः सर्वस्तान् खमकर्णिकयजनिजायामौ वकां स्यात्कजे॥ ४४॥ ॥ अष्टां
शादिति॥ क्षेत्रस्य अष्टमांशात्। अष्टांशवृद्ध्याच्चतुष्वपंचकोकृते सति तत्र पंचक
मध्ये प्रथमतः कर्णिका द्वितीयेषोडशकेशराणि तद्वितीयं केशरस्यातमित्यर्थः॥
अतिमेपंचमेव ते स्वस्य अंगुलत्रयात्मकस्य एकोनविंशत्यंशेनोनेति॥ षोडशस्था

कु.सि.
४५

नेषु दिक्षु विदिक्षत दंभरा लेव समतया विभाजिते तस्मिन् च ते यं च विहंत रं दि
शि विदिशिक कर्कटैश्च ते सति पणवर्तनेन अष्टौ पत्राणि जायंते । सर्वानूतानूकेश
रादीनूकेशरवृत्ततृतीयचतुर्थवृत्तानि पत्राणि च हे विद्वन्खन ॥ कर्णिकां तप
जमानं न निजस्वीय आश्रामो विस्तारस्तत्तुल्यं श्रौ व्यकं यस्यास्तं पंकजं पद्म
कुंडं वहिर्वृत्तमार्जनेन स्यादिति व्याख्या ॥ अथ क्षेत्रफलानयनं ॥ तत्रोपांति
मस्य चतुर्विंशत्यंगुलस्य पूर्ववक्षेत्रफलं ४५२।३।१ अंतिमवृत्तस्यास्य २

शिवः
४५

हाद ॥ ५।७ क्षेत्रफलं ६२२।४।५ अतयोरंतरार्धं १२३।४।६ ॥ इदं पूर्वक्षेत्रफ
ले योजितं वा अंतिमवृत्तक्षेत्रफलादयं विवर्जितं सज्जातं पूर्णफलं ५६७।०
० यूकोनं फलमाया ततोऽदोषः ॥ अंतिमवृत्ते लिखामात्रवर्द्धनेन ध्वजाय
सिद्धिश्चेति ॥ अत्रांतिमवृत्ते पत्रांतरार्धं भूसंग्रहो भूत्पागश्च बुद्धिमता प्रत्यक्ष
तस्यैव तत्त्वव्यः ॥ ४४ ॥ ॥ अथाष्टास्रकुंडमुपजातिकयाह ॥ ॥ क्षेत्रे जि
नां रोगजचंद्रभागैः स्वाष्टाश्विभागेन युतैः सुवृत्ते ॥ विदिग्दिशोरंतरतोऽष्ट

शिवः
४६

१४।२।२ एतद्दुरुजमानंदक्षिणोत्तररेखाकोटिः॥ आयतेक्षेत्रे भुजकोटिघातः
फलं भुजकोटिज्ञानंतु दुरुजतुल्यं मध्ये तं ९४।२।२ याम्पोत्तररेखोभयंप्रांतवती रेखा
खंडमाने योजितं सत्कोटिः स्यात् अथ दक्षिणोत्तरपूर्वापररेखा खंडयोगादूर्ध्वरे
खातिर्यग्रे खे भुजकोटिरूपेतदग्रानीयमानो महान् भुजएव कर्णाः १४।२।२ अस्य
वर्गाद्धमूलंतिर्यगूर्ध्वरूपभुजकोटिमानं लघुः १०।०।६।२ अतोत्र भुजकोटिवर्ग
योगः कर्णवर्गो भवेति ॥ इदं कोटिमानं द्विचंद्रसत् पूर्वभुजयोजितं जाता कोटिः दक्षि
णोत्तररेखारूपः ३४।३।५।४ एतद्दुरुजघाते फलं ४२२।१।१।२ अथ को

कु.सि.
४८

सार्द्धेनमंडले कृते तत्र द्विग्विदिशो मध्ये कृताष्टसूत्रैः परस्परसंलग्ने रष्टको
रां प्रकारांतरेण प्राचीनकृतिरसि कभिमतं कुंडं च तन्मार्जनात् भवतीति व्याख्या
॥ अथ क्षेत्रफलानयनं ॥ चंद्रतुल्यं द्वाकृतिभिः २२ १/२ चंद्रतुल्यं व्यासे समाहते ॥ ख
खखाभार्कसंभक्ते लभ्यंते क्रमशो भुजा इति ॥ भुजमानं १० ७ १४ ३ ४ ततो ज्या
व्यासयोगांतरघातमूलं व्यासस्तदूतो दलितः शरः स्यादिति ज्ञातः शरः ११०
७ १ १ ६ अथ याम्यभुजस्योभयांताते संमुखा परभुजप्रातद्वयं तावत्सूत्रद्वयं

शिवः
४८

कुर्यात्सर्वं कृतेति र्यग्दीर्घचतुरस्रपञ्चयोर्विषमभुजचतुरस्रद्वयं वस्पात
तत्र व्यासादस्मात् २८ १४ ६ सकाशाद् द्विगुणं शरविहाय शेषं दीर्घचतुरस्र
स्य भुजः अथवा ज्या व्यासवर्गांतरमूलं भुजः किं शरकाराणां प्राप्यासेन २६
३० अष्टास्रभुजस्य कोटिः ॥ आयते भुजकोटिघातः क्षेत्रफलं २८ १४ ६
अथ विषमभुजक्षेत्रफलं जीवार्द्धशरेन व्यासार्द्धं विषमचतुर्भुजे तं वः ७
पा २ ५ १० ज्येवमुखं ॥ दीर्घचतुरस्रस्य वभूः तं वेन ७ ५ १० निष्क्रु २६ ३

कु. सि.
४२

गमुरेवे १०।७।४।३ क्य ३७।२।४।३ खंड १८।५।२।१। मिति क्षेत्रफलं
१४३।६।४ स्वमपरस्यापि १४३।६।४ त्रयाणां योगे संपूर्णफलं ५७६।
१।४ धजाय सिद्धिश्चेति ॥ अथ वाष्टधनुषां फलं आनीय वृत्तफलात् स
शोभ्यापि क्षेत्रफलं स्यादिति ॥ अस्मिन् समाष्टभुजैराद्यवभदादिभिः उक्तैः
शारदादिवाक्यैः सह महान्विरोधः ॥ तस्मादस्मादुक्तमष्टास्त्रं नेत्रं रंभं क्षेत्र
त्रफलं संवादिसमभुजमेवादरणीयमिति ॥ ४६ ॥ ॥ अथ खातलक्षणं

शिवः
४२

कंठलक्षणं चारु ॥ ॥ खातं क्षेत्रसमं प्रादुरत्येतुमेखलां विना ॥ कंठो जि
नां शमानः स्यादकं शक्तिवापरे ॥ ४७ ॥ ॥ खातमिति ॥ कुंडखननं क्षेत्र
त्रसमं कुंडस्य यावद्विस्तारः आयामश्च तावत् खननं आद्यमेखला सहि
तकुंडे कार्यं योन्यादि कुंडेषु विस्तारायामयोर्नात्वा तत्त्वतुरस्त्रस्यैव या
मविस्तारौ ग्राह्यौ ॥ अन्येतुमेखलां वर्जयित्वा भूमावेव तावत् खननं कार्यमि
त्याहुः ॥ कंठोपि क्षेत्रस्य चतुर्विंशत्यंशं मानः ॥ खाताद्वहिः समं तादेकांगु

कु.सि.
५०

लमितः अन्ये क्षेत्रस्य द्वादशांशपरिमित इति प्राकुरिति व्याख्या ॥ ॥ शिद्रांत शोखरे ॥
खातं कुंडप्रमारां स्याद्दूर्ध्वमेखलया सह इति ॥ ॥ प्रतिष्ठासारसंग्रहे ॥ पंचत्रिमे
खलोद्धाये शात्वा शेषः मधः खनेत् ॥ ॥ मोहशूलोत्तरे ॥ हस्तमात्रं खनेति र्यगू
र्ध्वमेखलया सह इति ॥ ॥ अथ यक्षोत्तरं ॥ शारदातिलके ॥ मावानुकुंडस्य विस्तारः
खननं तावदीरितं ॥ ॥ प्रयोगसारे ॥ चतुरस्रं चतुःकोणं सूत्रैः कृत्वा यथापुणरुक्तं
मात्रेण तत्मध्ये तावन्निम्नायतं खनेत् ॥ ॥ गणेशविमर्षिणं ॥ चतुर्विंशंगुलायामं
तावत्खातं समन्वितमिति ॥ इति पक्षद्वेधे वयत्तु ॥ स्मृतिद्वेधे तु विषयः कल्पनीयः

शिवः
५०

पृथक् पृथगिति वचनात् ॥ होमात्मत्ववदुत्वे पूर्वोत्तरयक्षावाश्रयनीयावितियुक्तं
यतश्चोचत्वादर्थान्तरिमारा मितिकात्पायनोक्तेः ॥ ॥ कालोत्तरं ॥ खाताद्वाह्यंगुलः
कंठः सर्वकुंडे धियं विधिः ॥ चतुर्विंशतिमो भागकुंडानामंगुलं स्मृतमिति ॥ एतत्प
रिभाषिकं अंगुलं सर्वत्र बोधव्यं ॥ ॥ सोमशंभौ ॥ बहिरेकांगुलः कर्णोद्यंगुलस्तु वि
दोगमे इति तेन चः पक्ष एव श्रेयानुबद्धसंमतत्वात् ॥ ४७ ॥ ॥ अथ मेखलानां अध
मतादिपक्षमाह ॥ ॥ अधमामेखलैकास्यात्तदधमं मेखलादयं ॥ श्रेष्ठानि स्वाथवा
दित्रियं वस्त्वधमतादिकं ॥ ४८ ॥ ॥ अधमेति ॥ एकमेखलां यक्षोधमः द्विमेखलो म

कुं.सि.
५१

धमः॥त्रिमेखलश्रेष्ठाः॥अथयक्षांतरेदिमेखलोधमः॥त्रिमेखलोमध्य
मःपंचमेखलःश्रेयानू॥एकमेखलोधमाधमइतिव्याख्या॥॥क्रिया
सारे॥नाभियोनिसमायुक्तंकुंडंश्रेष्ठंत्रिमेखलं॥कुंडंदिमेखलंमध्यं
नीचंस्पादेकमेखलमिति॥॥लक्षणसंग्रहे॥मुख्यस्तूपंचताःप्रोक्ता
मध्यामास्तिस्त्रयव॥देस्यातांमध्यमेयक्षेएकासात्वधमाधमाधमइ
ति॥सोमशंभुनातुविशेषउक्तः॥त्रिमेखलंदिजेकुंडंक्षत्रियस्यदिमेख

शिवः
५१

लंमेखलैकातुवैश्येतिअथखातंसमेखलं॥क्षेत्रसमाप्तिस्पष्टवदन्॥४
८॥॥अथमेखलालक्षणंरथोद्धतयारु॥॥अष्टधाविहितकुंडशरं
शैःसंखनेभुवमुपर्यनलांशैः॥मेखलाविरचयेदपितिस्त्रयद्वजाकलव
विस्तृतिपिंडाः॥४२॥॥अष्टधाविभक्तस्यक्षेत्रस्यग्रगुलात्मकोभाग
स्तादृशैःपंचभिर्भागैर्भुवंखनेत्॥उपरिस्त्रिमितादृशैर्भागैस्त्रिमेखला
रचयेत्॥कीदृशी॥षडष्टदादशांशश्चतुस्त्रिंशंगुलमितास्तैस्तुल्यंविस्तारोच्चां

कु.सि.
५२

यासांताइतिव्याख्या॥ ॥विश्वकर्मा॥व्यासात्वातःकरःप्रोक्तानिश्चंतिथ्यंगु
लेनतु॥उन्नतासानवांगुलेरिति॥ ॥क्रियासारे॥प्रधानमेखलोत्सेधमुक्त
मन्नवांगुले॥तद्वाह्यमेखलोत्सेधंयंवांगुलमितिस्मृतं॥तद्वाह्यमंगुलोत्से
धमंगुलद्वितयंक्रमात्॥चतुस्त्रिधंगुलाव्यासोमेखलात्रितयस्यतु॥ ॥
योगिनीतन्त्रेपि॥मेखलाशृणुमेदेविहस्तादिषुविशेषतः॥षट्नागाकां
शसंभागेर्मितास्युर्गोपिताःशुभाइति॥४२॥ ॥अथप्रकारंतरंगामेख

शिवः
५२

लालक्षरांताभिलक्षणांविपरीताख्यानकीभ्यांशालित्याह॥ ॥रसां
शकादुन्नतविस्तृताश्चतिस्त्रोथवेकायुगभागतुल्यं॥पञ्चोथवाषट्शरवे
दरामध्यंशैर्नताःस्युर्नवभागपिंडा॥५०॥आद्यापरास्तद्वरभागहीनाजि
नांशकंठाद्वहिरिवसर्वाः॥कुंडानुकाराअपिमेखलांस्युरकांगिभागोस्युत
तस्तुनाभिः॥५१॥कुंडाकारोनाभिरंभोजसाम्योवाव्रेयंनेभांशहानिर्दला
ग्रे॥शेषक्षेत्रेवहिरुत्तेःसमेतेस्युर्वैकर्लीकेशरायत्रकारि॥५२॥ ॥

कु. सि.

५३

रसांशकेति॥ आ आ इति॥ कुंडाकार इति॥ अथ वाक्षेत्रमडंशात्तून्नताषडं
शेनैव विसृतातिस्त्रोमेखला भवन्ति॥ अथैकमेखलापक्षमाह॥ अथ वा
कैवमेखलाक्षेत्रवतुर्थांशिनोच्चा विसृता वा स्यात्॥ अथ पंचमेखलानां उ
च्यता माह॥ ततः आदिमानवभागः पिंडश्चोच्चं यस्याः सा परिभाषिकनवां
गुलोच्चा स्यात्॥ अपरमेखलाः तस्या आ आयाः यः शरांशः पंचमांशः १।
६।३।१।५। एवमेकद्वित्रिवतुर्गुणः प्रथममेखलामानेन्यूनः कृतः सन्न

शिवः

५३

तदधस्थानां मेखलानां चोच्चं स्यात्॥ अथेदं द्वितीयमेखलोच्चं ७।१४।६।
३। एवमपरस्यापि दृष्टव्यं॥ तामेखला सर्वाक्षेत्रवतुर्विंशतिभागमिता दहिरे
व भवन्ति॥ कीदृशी॥ कुंडानुकाराः योन्यादिकुंडेषु योन्याद्याकारा एव स्युः॥ अ
पि स्वार्थे॥ ॥ अथ नाभितक्षरां॥ नाभिर्द्वादशांशेनोच्चाः षडंशेन विसृता
कुंडानुकाराः यादृशं यादृशं चतुरस्राद्याकारवत्॥ कुंडं तादृशो जातिश्चतुर
स्राद्याकारवानित्यर्थः॥ अथ वानाभिः अंभोजसमः कमलाकारकार्यः॥ अ

कु.सि.
५४

यं नाभिः अत्र पद्मे कुण्डेन भवति तत्र नाभि रूपाया कर्णिकाया सत्वात् ॥ अथ यद्वाकार करणं
नाभेरुच्यते ॥ दन्ताग्रो निमित्तं द्वांगुलौ चैव तुरंगुल विस्तारयामेनाभौ इभांशरु निर्द्वादशांश
त्वागः कार्यः ॥ शेषं उवरितं शेषं तस्मिन् नृत्तत्रयं समभागेन कार्यं ॥ तत्र मध्यविहृतं प्रथ
मं वृत्तं कर्णिकां द्वितीयं वृत्तं केशरस्थानं ॥ तृतीये यत्राणि ॥ तद्वह्निरेव शिष्टद्वादशांश
न दन्ताग्राणि रवयेत् ॥ इति व्याख्या ॥ ॥ वाशिष्ठ्यं ॥ प्रथमामेखला तत्र द्वादशांगुल वि
स्तृति ॥ चतुर्भिरंगुलैस्तस्याश्चो नतिश्च समंततः ॥ तस्योपरि पुनः कार्यो व्यः सोपि तृ
तीयकः ॥ चतुरंगुल विस्तीर्णश्चोन्नतश्च यथाविध इति ॥ ॥ पिंगला मते ॥ एका षडं

शिवः
५४

गुलोत्सेधविस्तारो मेखला मतेति ॥ ॥ लक्षणा संग्रहे तु विशेषः ॥ चतुरंगुल विस्तारोत्से
धावैकैव मेखलेति ॥ तत्रांतरे षष्ठ्यांशेन अष्टमांशेन मेखला द्वितीयं विंदुरित्ययं पक्षः ॥
अवकुसंमतत्वात् ॥ उपेक्षित एव ॥ ॥ सिद्धांत शेषरे ॥ षट्वाणां विवह्निनेत्रमिताः
स्युः पंचमेखला इति ॥ ॥ लक्षणा संग्रहे ॥ पंचवामेखलाः कार्य्य षट्पंचां विविधपक्षकै
ः ॥ प्रथमोत्सेधनवांगुलेति ॥ ॥ पिंगला मते ॥ ख्याता देकांगुलं त्यक्तो मेखलानां स्थि
तिर्भवेत् ॥ ॥ शारदायां ॥ कुंडानां द्वादशांशं रूपं मेखलानां च द्वादशमिति ॥ तत्रैव ॥ कुंडा
नां कल्पयेद्वनाभि मंजुजसन्निभं ॥ तत्र कुंडानुरूपं वामानमस्य निगद्यते ॥ मुख्यर

कु.सि.
५५

नैकरुस्तानां नाभिरुत्सेधतारतः ॥ नेत्रवेदांगुलोपेती मा मे नाभिविवर्जयेत् ॥
इति प्रागेव लिखितं ॥ अंबुजाकारकरांतत्रैव ॥ पद्मक्षेत्रस्य संप्रज्य द्वाद
शानां वहिः सुधीः ॥ तन्मध्ये विभजेद्वैस्त्रिभिः समविभागतः आद्यां वात्क
र्म्मिकास्थानं केशराणि द्वितीयकं ॥ तृतीयंतत्र पत्राणामुक्तं - - दत्ताय क
मिति ॥ ५२ ॥ ॥ अथ योनितक्षणां स्रग्धरयाह ॥ ॥ योनिर्व्यासार्द्धदीर्घा
विततिगुणतवादायता द्वि द्विभागात्तुंगातावत्समंतात्परिधिऽपरिगा

गोतमीये. नालमेखलयोर्मध्ये. परिधिस्थापनाय चार. अङ्कुर्यान्तदा विद्वान् द्वितीयमेखलोपरि ॥ -

शिवः
५५

तावदग्रेणारम्या ॥ निम्नकुंडं विशंती वलयदल युगेना त्विताधो विशालात्
मूलात्सच्छिद्रनालांतरवटसुविशश्च पत्राकृतिः सा ॥ ५३ ॥ ॥ योनिरिति ॥
योनिर्व्यासार्द्धनदीर्घा ॥ तृतीयांशेन विस्तृता विस्तीर्णचतुर्विंशांशेनोच्चा च
तुर्विंशांशेन परिधिः ॥ मेखलायस्याः सा तावदेवाग्रणा चतुर्विंशांशेन नि
मित्तयथा स्यात्तथा कुंडं प्रविशंति ॥ वलयदल युगेन वृत्ताद्ध्रयेन युता अ
थो विशाला अर्थात् ॥ उपरि स्वल्पसंकोचवती मूलभूमूलात्सकाशात् ॥ म

गुलोत्सेधविस्तारोमेखलामतेति ॥ ॥ लक्षणासंग्रहेतुविशेषः ॥ चतुरंगुलविस्तारोत्से
 धावैकैवमेखलेति ॥ तत्रांतरेष्वंशेन अष्टमांशेन मेखलाद्वितीयं विंदुरित्ययं पक्षः ॥
 अवकुसंमतत्वात् ॥ उपेक्षितस्व ॥ ॥ सिद्धांतशेषरे ॥ षट्वाणां शिर्वहिनेत्रमिताः
 स्युः पंचमेखला इति ॥ ॥ लक्षणासंग्रहे ॥ पंचवामेखलाः कार्य्या षट्पंचां शिर्विषक्षकै
 : ॥ प्रथमोत्सेधनवांगुलेति ॥ ॥ विंगला मते ॥ खातादेकांगुलं त्यक्तो मेखलानां स्थि
 तिर्भवेत् ॥ ॥ शारदायां ॥ कुंडानां यादृशं रूपं मेखलानां च तादृशमिति ॥ तत्रैव ॥ कुंडा
 नां कल्पयेद्वनाभिमंबुजसन्निभं ॥ तत्र कुंडानुरूपं वामानमस्य निगद्यते ॥ मुख्यर

तवांगुलमेखला अंगुलद्वयं उच्यते ॥ कुत्र विदुक्तं ॥ अंगुलं परिधिरिति ॥ दादशांगु
 लोच्यते ॥ अयं प्रायो वकुसंमतः पक्षेन ॥ अतोऽस्मदुक्त एकादशांगुलोच्यते ॥ पक्षे
 वकुसंमतः कार्य्यः ॥ ॥ शारदातिलके ॥ स्थलादारभ्य तालं स्यात् तयोर्मा मध्ये सरंध्र
 कमिति ॥ ॥ गोतमीये ॥ तालमेखलतयोर्मध्ये परिधिस्थापनाय च ॥ रन्ध्रं कुर्यात् तदा
 विन्द्वद्वितीयमेखलोपरि ॥ ॥ गणेशविमर्शिकां ॥ मेखलानां वहिः स्थानं स्थल
 मित्यभिधीयते ॥ चतुरस्रस्थलाद्वृत्तं तालं मध्ये सरंध्रकं ॥ स्थूलमूलतुल्यमागुंतं ता
 लं स्यात् मनोरुहं ॥ बाह्यस्थमेखला बाह्ये स्थलादारभ्य कारयेत् ॥ ५३ ॥ ॥ अथ द्वा

कु.सि.

५७

दशांगुलमेखलापक्षे योनिलक्षणमाह ॥ ॥ अर्धार्कगुलपक्षेतुमेखलानांदशां
गुलेः ॥ विस्तृतातिथिभिर्दीर्घगुलिभिर्द्योतिरिष्यते ॥ ५४ ॥ ॥ अथार्कगुलेति ॥
मेखलानां द्वादशांगुलेर्विस्तृतातिथ्यांगुलेर्दीर्घयोनिः स्यात् ॥ इति व्याख्या ॥ ॥
प्रयोगसारे ॥ स्थितां प्रतीच्या मायामेसंम्यकयंच दशांगुलं ॥ द्विपंचांगुलविस्तारं
षट्चतुर्ध्वगुलः क्रमात् ॥ व्यक्ताश्च तदलाकारानि स्नाकुंडे निवेशयेत् ॥ त्रयोदशां
गुलोत्सेधां योनि कुंडस्य कारयेत् ॥ केचित्तु योनिक्षेत्रस्य दीर्घचतुरस्रस्य अत्फलं त

शिवः

५७

स्य मूर्त्तानीयतावत्समचतुरस्रं संसाध्य योनि कुंडवत् ॥ योनिं साधयेदित्याहुः ॥ के
चित्तु स्थूलप्रकारेण यथोक्ता योनिं साधयेदित्याहुः ॥ तत्र प्रकारद्वयमपि विश्वकर्मा
दक्षितं तदत्र विस्तारभयान्न लिखितं ॥ ५४ ॥ ॥ अथ कुंडकरणं अत्राक्तौ स्थंडिलं व
संतमालिनाह ॥ ॥ अथवापि मृदासुवर्णाभासाकरमानं चतुरंगुलोच्चमल्पे ॥ ह
वने विदधीत वांगुलोच्चं विबुधस्थंडिलमेव वेदिकोणं ॥ ५५ ॥ ॥ अथवापी ॥
अथवा अल्पे रुवने लक्षावधिके विबुधः पंडितः चतुरंगुलोच्चा वासकांगुलोच्चं
रुस्तमात्रविस्तारायामंचतुःकोणं स्थंडिलमेव मृदा विदधीतः कुर्यात् ॥ कीदृशया

कुसुम-
५८

मृदाशोभनोवर्षःपीतरक्तादिःसाभाःकांतिर्यस्यासादृश्येतिव्याख्या॥ ॥तंत्रात
रे॥मृदासुवर्णयावापिसूक्ष्मवातुकयापिवा॥अंगुलोच्चैतथावेदांगुलोच्चस्थं
दिलंविदुः॥चतुःकोणामुदकप्राचीप्लवमप्लाकृतोभ्रमं॥यंवागुलोच्चमथवायस्व
गुलसमुन्नयमिति॥५५॥ ॥अथमत्कृतस्मेशतोषयेतिवसंतमालिन्याह॥ ॥
इतिमंडपकुंडसिद्धिमेतांरुविरांविहृतदीक्षितोव्यधत्॥अधिकाशितगर्भुमेना
तुष्टेर्विवुधःशोधयतादिमांविचार्यः॥५६॥ ॥इतीति॥विवुधःपंडितःविवा

शिवः
५८

र्यैवअर्थात्अविचार्यमाशोधयः॥स्पष्टोर्थत्वान्नोक्तमस्यव्याख्या॥५६॥ ॥
अथेदंगुंथस्पृष्टतिदिवसंमालिन्याह॥ ॥शशियुगतिथिगणोपा१५४९
यातिशाकेवरेणोपविभवशरदिरमेमासिशस्यतपस्ये॥शशधरभृतिदक्षे
मुष्पपक्षेवलक्षेकमलतयनतिथ्यांभानुमद्वारवत्यां॥५७॥ ॥अस्यार्थो
पिसुगमा॥ ॥व्यधत्तेतिपूर्वश्लोकेनान्वयः॥ ॥गुंथेपरोक्तेममद्वय
णोक्त्याकिंवागणोक्त्याविदुषाविचार्यः॥गुंथेमदुक्तेसदसद्विशोध्यंस

कु.सि.
पत

वस्तुसर्वेन हि वेदुः कश्चित् ॥ ५८ ॥ ॥ अंगीकार्यमत्कृतिर्निस्तुषेयं कस्मा
देवं पंडिता नृप्राथयेहं ॥ क्षीरं येयं तीरमेतद्धिदायको वा विज्ञेहं समं ज्ञोर्थये
तत् ॥ ५९ ॥ ॥ इति संगमनेरस्थविठ्ठलदीक्षितरचिता स्वकृतकुंडसिद्धि
व्याख्या समाप्तिमगमत् ॥ श्रीरस्तुभुभम् ॥ ॥ संत ५७ कार्तिक शुक्ल
५ आदित्यवासी सिद्धिराजानन्दोपाध्यायेन लिपिनीयं ॥ पूर्तमगात् ॥

ASHA ARCHIVES 3513

शिवः
पत